

1998

GODIŠNJAK

NJEMAČKE
NARODNOSNE
ZAJEDNICE

VDG

JAHRBUCH

**GODIŠNJAK
NJEMAČKE NARODNOSNE ZAJEDNICE**

VDG JAHRBUCH

1998

Izdavač

NJEMAČKA NARODNOSNA ZAJEDNICA

Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj

VOLKSDEUTSCHE GEMEINSCHAFT

Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien

31000 Osijek, Biševska 27, p.p. 110

Urednici

Renata Trišler

Nikola Mak

Grafička priprema

ZZ-double Osijek

Tisak

Holesch d.o.o. Osijek

UDK 08:061.2

ISSN 1331-7172

*Zbornik je tiskan uz financijsku potporu Ureda za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske i Ve-
leposlanstva SR Njemačke u Republici Hrvatskoj.*

*Dieses Buch wurde dank der finanziellen Unterstützung des Amtes für nationale Minderheiten der Re-
gierung der Republik Kroatien und der Botschaft der BR Deutschland in der Republik Kroatien.*

GODIŠNJAK

NJEMAČKE NARODNOSNE ZAJEDNICE

1998

VDG JAHRBUCH

Njemačka narodnosna zajednica
Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj
Volksdeutsche Gemeinschaft
Landmannschaft der Donauschwaben in Kroatien

Sadržaj

UVODNIK	9
ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE Utjecaji obitelji Reisner, Gillming, Blau i Hengl na gospodarski i kulturni razvoj grada Osijeka.	11
LOVORKA ČORALIĆ Ivan Alben – istaknuti zagrebački biskup njemačkog podrijetla (1421. – 1433.)	19
MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ Njemačka obitelj Göszl od Rume do Dubrovnika (crtice iz života obitelji 1880. – 1944.)	25
STJEPAN SRŠAN Sebastian K. Redlstein – Osječki dnevnik 1804.-1832..	41
STANKO PIPLOVIĆ Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera	53
IVAN PEDERIN Utjecaj bečkih ministara na razvitak turizma u jadranskoj Hrvatskoj pred I. Svjetski rat	63
BOGDAN MESINGER Idiogenez nacije i jezična povijest Osijeka (ili esekerski idiom – kaos koji je doživio imploziju).	69
MARINA FRUK Počeci njemačkog novinstva u Osijeku	79
LUDWIG BAUER Nijemci u Križanićevoj “Politici”	85
NIVES RITTIG-BELJAK Zvezdari i Sternsengeri	95
VLADIMIR GEIGER Logor Valpovo 1945./46. godine	101
IVAN ČOSIĆ-BUKVIN Iseljavanje pripadnika njemačke narodne zajednice (Švaba) sela Vrbanje 1944. godine	107
KARL SCHUMM Esseg - Eine Stadt mit hundert Namen	113
KARL SCHUMM Dir zur Ehre, meine Heimatstadt, mein Esseg - Osijek.	117
VILKO ČURŽIK Valpovački Nijemci i Austrijanci.	121

UVODNIK

Poštovani sudionici V. Znanstvenog skupa

Poštovani sunarodnjaci, Nijemci i Austrijanci u Republici Hrvatskoj

Pred Vama su radovi s V. Znanstvenog skupa “Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu” koji je održan u Osijeku 18. i 19. prosinca 1997. godine. Nažalost, nedostaju radovi nekih uvažanih sudionika, unatoč upornom zauzimanju organizatora Skupa.

Također, nažalost, niti ovom prigodom nismo mogli osigurati prijevode na njemački jezik, bilo u cjelini, bilo u povećim sažecima. Razlozi nisu baš prozaični – više realni – financijski.

Unatoč svemu, bitno je što imamo trajno zabilježene vrlo značajne rasprave iz bogatog i raznovrsnog germanskog nasljeđa na hrvatskom tlu i podneblju. Zadovoljstvo organizatora i uredništva tim je veće što je u trenutku izlaska u javnost ove publikacije vrlo uspješno održan i VI. Znanstveni skup istovrsnog naziva, u Osijeku, od 23. do 25. listopada 1998. godine, s novim autorima i novim temama. I ovaj je zbornik radova rađen u istoj nadi da će se u budućnost pojaviti bolje financijsko ozračje koje će omogućiti vrhunsko uredničko i tiskarsko djelo dostojno razine sudionika Skupa i, uopće naše njemačke prošlosti.

U želji da budemo dosljedni u predstavljanju naše ostavštine u ovaj “Godišnjak – Jahrbuch” nismo stavili uobičajeno izvješće o radu Njemačke narodnosne zajednice – Zemaljske udruge Podunavskih Švaba u Hrvatskoj. Za to ćemo koristiti druge oblike i mogućnosti, kako bi ova publikacija u cjelini bila posvećena radovima s V. Znanstvenog skupa “Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu”.

Renata Trišler

Nikola Mak

Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE

Utjecaji obitelji Reisner, Gillming, Blau i Hengl na gospodarski i kulturni razvoj grada Osijeka

Od druge polovice 19. stoljeća počinju prve moderne migracije prema istočnoj Slavoniji pa je Osijek od toga doba imao pozitivni migracijski saldo, tj. višak doseljenika nad odseljenicima. Osijek, kao značajno plovno i prometno središte omogućavao je stanovnicima bavljenje obrtom, trgovinom te manufakturnom i industrijskom proizvodnjom. Iz tih se razloga u grad godišnje useljavalo i relativno malo iseljavalo. Međutim, naravni prirast u gradu Osijeku nije gotovo nikakav. To je u biti s jedne strane dokaz slaboga rađanja, a s druge pak znak velike smrtnosti. Zato se porast stanovništva u Osijeku, u navedenom razdoblju, može jedino objašnjavati useljavanjem. Prema tomu se autohtono stanovništvo Osijeka, s obzirom na njegov rast, sve više smanjivalo, a useljeno je tvorilo osnovu kulturnoga i privrednoga potencijala te radne snage u gradu. Migracije su tada etnički složene. U njima su znatan udio imali Nijemci i Austrijanci, koji razvijaju trgovačko-obrtničku, manufakturnu i industrijsku djelatnost te Mađari, koji su bili privučeni mogućnošću kupovine jeftine zemlje u Slavoniji.

Tablica broj 1

Broj Nijemaca u Osijeku u razdoblju od 1880. - 1910. godine

1880.	%	1890.	%	1900.	%	1910.	%
8.970	49,28	10.657	53,88	12.436	49,9	11.269	35,9

Vrelo: Josip Lakatoš, Narodna statistika, Zagreb, 1913., 27.

Iz statističkih podataka vidimo da je Osijek koncem 19. stoljeća grad s velikim brojem njemačkoga stanovništva. Od 1857. do 1880. godine broj Nijemaca se u cijeloj Hrvatskoj gotovo podvostručio. Međutim, u samom Osijeku njihov broj se do 1900. godine učetrvostručio, što novim doseljavanjem, što naravnim prirastom Nijemaca i Austrijanaca u gradu.¹

Novi doseljenici bili su sposobni i marljivi ljudi odani radu i stvaranju što povoljnijih uvjeta za život. Sama promjena postojbine, prirodne i socijalne sredine utjecala je na stvaranje nove egzistencije. Novi doseljenici - obrtnici, trgovci i industrijalci dobrim gospodarstvom postaju nova pokretačka snaga u svekolikom napretku grada Osijeka. Najvažniju su ulogu njemački kolonisti imali u uspostavljanju i širenju novoga radnoga duha i odnosa prema radu, prikladnoga ranokapitalističkoj društvenoj i gospodarskoj strukturi. Gotovo istodobno su davali presudno obilježje gospodarskom i kulturnom životu gra-

¹ Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek, 1996., 78., 80., 82., 83.

da Osijeka, a svoje vodeće pozicije u svim vidovima društvenoga života sačuvali su sve do sredine 20. stoljeća

Obitelj Reisner

Njemačka obitelj Reisner doselila se u Slavoniju u 18. stoljeću. Plemičku titulu Casparu Reisneru dodijelio je 1791. godine hrvatsko-ugarski kralj Leopold II. Plemenitaš Reisner se već tada nazivao "građaninom Osijeka". Obitelj je bila veleposjednička i posjedovala je na pustari Branjina, nedaleko od Čepina, veliko imanje. Reisnerovi su se u kasnijem razdoblju s promjenjivim uspjehom bavili različitim trgovačkim i tvorničkim poduzetništvom.²

Emerich pl. Reisner rođen je 20. travnja 1826. godine. Bio je glavni agent jednoga talijanskoga osiguravajućega društva. U svojoj kući na glavnom gornjogradskom trgu držao je radnju Zum goldenen Anker (K zlatnom sidru) u kojoj je prodavao sve vrste alata, željeza i vage svih namjena, a 1856. godine je osnovao s Josipom Fösmayerom u Gornjem gradu na prostoru današnje Reisnerove ulice Prvu osječku tvornicu ognjila kao Cearsarsko-kraljevsku privilegiranu tvornicu žigica. Tvornica je tada jedina te vrste ne samo u Kraljevini Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji već i u cijeloj južnoj Europi, a osnovana je samo nakon 23 godine od pojave prve žigice u svijetu. Nakon nekoliko godina Fösmayer je istupio iz tvornice, pa je Emerich pl. Reisner vodi dalje samostalno. To je bio kompleks proizvodnih i pomoćnih zgrada kao i tvorničkih stanova. Do 1873. godine u tvornici žigica radilo se ručno, a nakon toga doba započela je mehanizacija tj. uporaba prvih pomagala. Međutim, uspjesi mehanizacije bili su očiti tek od 1876. godine. Prvi strojevi za proizvodnju kutija postavljeni su 1880. godine i dnevna proizvodnja iznosila je već 50.000 kutijica.³

Emerich von Reisner oženio je Mariju Mergenthaler, djevojku iz ugledne osječke obitelji, rođenu 12. siječnja 1833. godine. U braku Emericha i Marije rođena su dva sina, stariji Adam 22. prosinca 1855. godine pod krštenim imenom Adam Emerich Ferdinand Reisner. Djetetov kum bio je gornjogradski trgovac Ferdinand Redelstein, a krstio ga je u staroj Župnoj crkvi sv. Petra i Pavla gornjogradski župnik Jakob Hegedušević. Mlađi sin Victor rođen je 21. studenoga 1860. godine i imao je istoga kuma, kao i brat Adam i krstio ga je isti župnik u istoj gornjogradskoj župnoj crkvi. Kao drugorođeni sin bio je predodređen za vojnu karijeru i kao vrlo mlad poručnik sudjelovao je 1878. godine u austrijskoj okupaciji Bosne. Zbog ozbiljnoga ranjavanja trajno je napustio vojnu službu koju je volio svim mladenačkim žarom. Kada se vratio u Osijek utjehu je našao u krugu brojne osječke mladeži koja se provodila burno i objesno. Tada je i dobio bečarski nadimak "Vici", a bio je i najpopularniji "mladi vjetrogonja u gradu". Victor von Reisner se od početka 80-ih godina 19. stoljeća povremeno bavio i amaterskom glumom. Međutim, Victorov način života izazivao je sve češće sukobe sa strogim ocem te je sve to utjecalo na Victorovu odluku da 1885. godine napusti roditeljski dom i rodni grad u kojega se više ni-

² Vlado Obad, *Slavonska književnost na njemačkom jeziku, Osijek, 1989.*, 58.

³ Isto; *Monografija Tvornice žigica Drava, Osijek, 1978.*, 14.-20.; Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošaja, Zagreb, 1873.*, 99.; Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, Zagreb, 1951., 220.

kada nije vratio. Možda je na tu odluku presudno utjecala i razmirica oko podjele imovine te očeva odluka da Tvornicu žigica prepusti starijem sinu Adamu.⁴

Naime, do 1885. godine Emerich pl. Reisner vodio je svoju tvornicu, ali se stariji sin Adam 31. siječnja 1885. godine obratio Gradskom poglavarstvu sa zamolbom da mu izda obrtnica za vođenje tvornice žigica. S 30 godina je imao sve uvjete za preuzimanje tvornice od svoga oca. Kako je želio da tvornicu vodi pod svojim imenom molio je Gradsko poglavarstvo, kao obrtnu oblast, da mu izda traženu obrtnicu. Plativši zakonsku pristojbu dobio je 5. veljače 1885. godine obrtnicu i započeo inovacije u proizvodnji. Naime, povjerenstvenim izviđanjem članova gospodarstvenoga odbora Adolfa Freunda, Josipa Springera, Jozefa Petra i Stjepana Heima sastavljen je 11. lipnja 1885. godine zapisnik, koji se temeljio na zamolbi Adama pl. Reisnera za podjelu dozvole gradnje jedne šupe za drva za proizvodnju žigica na zakupljenom gradskom zemljištu naspram njegove tvornice. Gotovo istodobno Adam pl. Reisner želio je na mjestu opstojećega staroga dimnjaka podići novi, pa se iste godine ponovno obratio Gradskom poglavarstvu tražeći dozvolu za gradnju dimnjaka. Povjerenstveno izviđanje na licu mjesta izvedeno je već 12. lipnja. Novi dimnjak je bio većega promjera, a gradnju je prema priloženom nacrtu izradila češka firma F. Ringhoffer Maschinenfabrik, Eisengiesserei & Kesselschmiede iz Praga.⁵

Do konca 80-ih godina 19. stoljeća postavljen je u Tvornici žigica i lokomobil za dobivanje pare i prvi parni stroj od 16 ks. Prema popisu iz 1883. godine tvornica žigica je zapošljavala 61 radnika i radnica, a 1889. već 184. Tada su se u tvornici proizvodile tzv. sumporače, koje su od početka 20. stoljeća postupno ustupale mjesto tzv. salonskim žigicama bez sumpora. Tijekom 1890. godine nasuprot stare tvornice podignuta je tvornička glavna zgrada (današnja zgrada na južnoj strani tvorničkoga kruga) u koju je smješteno odjeljenje ljuštionice i automata za sastavljanje, etiketiranje i punjenje kutija sa žigicama. Tada se proizvode kutije od mekanoga, žutoga papira. Tvornica je istodobno postupno nabavljala i nove strojeve. Spojni most između stare i nove zgrade tvornice je izgrađen 1896. godine.⁶

Adam pl. Reisner je 1902. godine nabavio prvi stroj za punjenje kutija sa švedskim žigicama. Uskoro se na tri stroja proizvodilo 75.000 kutija pri desetsatnom radnom danu. Ostalo se punilo rukama. Prilikom postavljanja novoga parnoga stroja od 150 ks s dva cilindra nabavljen je za rasvjetu tvornice i stambenih prostorija i agregat za jednosmjernu struju od 120 V te akumulacijska baterija od 60 elemenata za rasvjetu izvan pogonskoga vremena. Ovaj električni uređaj bio je jedan od prvih u Osijeku. Tvornica žigica je rasvjetljena u vrijeme kada je javna rasvjeta u gradu Osijeku prelazila s petrolejskih fenjera na plinsku rasvjetu. Tvornica je 1906. godine posjedovala u pogonima oko stotinjak manjih i većih strojeva, a bilo je zaposleno oko 400 radnika. U to doba svoje je proiz-

⁴ *Državni arhiv u Osijeku (dalje DAO), Zbirka matičnih knjiga Gornji grad (dalje G.g.), Matica rođenih (dalje MR) 560, 18, 156; Vlado Obad, Slavonska..., n. dj., 58.-60.*

⁵ *DAO, arhivski fond Gradskoga poglavarstva (dalje GPO), kutija 1347.G, predmet G.42./1885.; kutija 1349.H, predmet H.255./1885.; kutija 1349.H, predmet H.284./1885.*

⁶ *Monografija Tvornice žigica..., n. dj., 14.; Kamilo Firingner, Prva osječka gospodarska izložba 1889., Osječki zbornik, 7, Osijek, 1960., 148.; Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habzburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868 - 1918), Historijski institut Slavonije, Zbornik 4, Slavonski Brod, 1966., 319.; DAO, Ive Mažuran, Vodič kroz arhivsku gradu, 22 PO, 2.*

vode tvornica prodavala ne samo po Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, nego i u cijeloj Austro-Ugarskoj Monarhiji, posebice u Mađarskoj, Štajerskoj, Galiciji i Bukovini. Također se izvozilo i u europski i azijski dio Turskoga Carstva, na Bliski Istok i Egipat. Izvoz se obavljao preko izvoznih luka Rijeke i Soluna. U te se zemlje otpremala samo prvorazredna roba, radi oštre konkurencije austrijskih i čeških tvornica.

Adam pl. Reisner je tvornicu samostalno vodio do 1909. godine kada je pretvorena u dioničko društvo pod imenom Tvornica žigica Drava. Tvornica je tada kroz dionice djelomice prešla u vlasništvo stranoga kapitala. Naime, gotovo 50% preuzima strani kapital dok je ostatak zadržao dotadašnji vlasnik. Taj oblik vlasništva bio je do 1929. godine kada je Adam pl. Reisner svoj dio dionica prodao Švedskom žigičnom trustu (STAB). Ravnatelj tvornice je tada Janko Schuster, a do početka Drugoga svjetskoga rata tajnik Tvornice žigica Drava bio je Franjo Linzbauer, a tehnički ravnatelj Vilim Dobrovolny.⁷

Obitelj Reisner je uz sve poslove vezane za gospodarstvo bila aktivna i u političkom, društvenom, sportskom i kulturnom životu grada Osijeka. Tako je Emerich pl. Reisner od 1871. godine zastupnik u Gradskom odboru, u kojem se pojavljuje i Adam pl. Reisner od sredine 80-ih godina 19. stoljeća i aktivno djeluje u prvom desetljeću 20. stoljeća, upravo kada je grad proživljavao svoje zlatno doba gospodarskoga uspona.

Osječko razdoblje književnosti u kontekstu Moderne obilježili su brojni književnici koji su u gradu na Dravi prvi uspostavili i ostvarili hrvatsku književnost visoke razine na njemačkom jeziku. Posebice se u tom razdoblju istaknuo Victor von Reisner. Bio je oduševljeni sljedbenik bosansko-đakovačkoga i srijemskoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera i pravi hrvatski rodoljub. Napisao je brojna djela u kojima nije uspio posve zatomiti svoju nostalgiju za Slavonijom, a najbolju zbirku pripovijedaka posvetio je svojoj majci. Bratu Adamu je slao svoje knjige s posvetom, a dopisivao se i s uredništvom Slavonskoga tiska. Victor se oženio 1890. godine u Berlinu i odabrao je nestalni poziv novinara i slobodnoga književnika. Umro je u Berlinu 1. lipnja 1919. godine. Međutim, i pored obimnoga književnoga opusa (dvije zbirke novele iz slavonskoga života, osam romana, dvije zbirke satiričkih humoreski iz suvremenoga života i pet dramskih djela) Victor von Reisner je ostao posve nepoznat kako u njemačkoj, tako i u hrvatskoj književnosti iako njegova djela ne zaostaju kvalitetom za djelima Eugena Kumičića ili Josipa i Ivana Kozarca. Njegova zapostavljenost nalazi se isključivo u tome što je bio hrvatski književnik u Berlinu. Običnim riječima može se istaknuti da u književnim i duhovnim zbivanjima njemačkoga društva 20. stoljeća Victor von Reisner nije našao svoje mjesto, jer svojom tematikom nije mogao naići na pretjerano zanimanje njemačkoga čitateljstva.

Za razliku od Victora Adam pl. Reisner ostao je u svom rodnom gradu i kao ljubitelj gospodarskoga napretka i inovacija posjedovao je među prvima 1889. godine vlastitu telefonsku svezu u rodnom gradu. Prateći izgradnju te političko i gospodarsko značenje osječkoga Gornjega grada Adam pl. Reisner dao je 1893. godine izgraditi stambenu zgrada u današnjoj Jägerovoj ulici br. 14, kada je taj dio predstavljao periferiju Osijeka. Kao član Građevnoga odbora aktivno se od 1894. godine uključio u ostvarenje projekta

⁷ *Vjesnik Županije virovitičke, Osijek, 1902., br. 6., 56.; 1902., br. 7., 64.; Monografija Tvornice žigica..., n. dj., 18.; DAO, I. Mažuran, Vodič... n. dj., 3.; Bruno Bandl, Osijek u karikaturi, Osijek, 1940., 73.*

izgradnje nove gornjogradske Župne crkve sv. Patra i Pavla, a novčano je pomogao izradu prizora na tri vitraja u pogrebnoj kapeli iste Župne crkve. Njegovi roditelji Emerich i Maria Reisner dali su izraditi vitraj s prikazom Rođenja Isusa u nizu pet radosnih otajstava. Emerich pl. Reisner umro je 27. srpnja 1901. godine, a njegova supruga 23. listopada 1917. Adam pl. Reisner izabran je 11. siječnja 1917. godine za dogradonačelnika grada Osijeka. Umro je u Osijeku 13. svibnja 1939. godine.⁸

Obitelj Gillming, Blau i Hengl

Osječka obitelj Gillming bavila se od 1821. godine trgovinom i preradom kože. Martin Gillming je zajedno sa sinom posjedovao manufakturnu radionicu u kojoj se štavila sirova koža. Godine 1924. utemeljena je kao maloobrtno poduzeće u Donjem gradu (na mjestu današnje Kožare na spoju Zmaj Jovine ulice i Kišpatičeve), a 1840. se spominje kao Cesarsko-kraljevska privilegirana kožara u Osijeku. Međutim, Martin Gillming je 1870. godine prodao Rukotvorno kožarsko poduzeće Josipu Bartoloviću. Sudbena protokolacija obavljena je 1873. godine i obnavljana 1904. i 1919. godine u svezi s promjenom vlasnika ili osnovne djelatnosti.⁹

Obitelj Blau je bila, također, osječka imućna trgovačka obitelj u čijem su se vlasništvu, između inih nekretnina, nalazile i zgrade današnjega Hrvatskoga narodnoga kazališta, Kasino i hotel Grand u Županijskoj ulici. Obiteljsku su kuću imali u Pejačevićevoj ulici naspram gornjogradske Župne crkve sv. Petra i Pavla do Thürnerove uglovnice (uglovnica u današnjoj Pejačevićevoj ulici i Trgu Ante Starčevića).¹⁰

U obitelji Bartolomea Gillming rođeno je u gornjogradskoj župi od 1830. do 1845. godine trinaestero djece. Ladislav Gillming rođen je 2. svibnja 1842. godine kao jedanesto dijete od oca Bartolomea Gillming i majke Suzane Gillming rođene Krautsak. Ladislav je umro 1912. godine i pokopan je u obiteljskoj grobnici na gornjogradskom groblju Sv. Ane.¹¹

Mathilda Blau rođena je u Gornjem gradu 8. ožujka 1844. godine kao treće, dijete u obitelji Leopolda Gustava Blau, osječkoga veletrgovca, (umro 22. 02. 1884. godine u 83-oj godini) i majke Theresie Blau rođene Roth (umrla 1873. u 56-oj godini). Mathilda je umrla 1919. godine i pokopana je u obiteljskoj grobnici Gillming na gornjogradskom groblju Sv. Ane.¹²

Ženidbenom svezom Mathilda Blau se vezala s Ladislavom Gillmingom 28.11.1865.. Iz toga je braka rođeno troje djece - 15. studenog 1866. godine Marija Leopoldina (ka-

⁸ Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija...*, n. dj., 18., 35., 92., 116., 129.; *Književni Osijek, Studije i eseji, Osijek, 1996.*, 20.; *Vlado Obad, Slavonka...* n. dj., 9., 64.-89.; *Vilim Matić, Pročelja zgrada grada Osijeka, Osijek, 1996.*, 17., katalog izložbe *DAO; Zlata Živaković-Kerže/Antun Jarm, Župna crkva sv. Petra i Pavla, Osijek, 1995.*, 18., 24., 55., 58.; *Podatci na nadgrobnom spomeniku obitelji Reisner na gornjogradskom groblju Sv. Ane; Hrvatski list, Osijek, 13. 01. 1927.*, 10.

⁹ Duško Perić, *Slavonka, Tvornica kože Osijek, 110. godina 1873.-1983.*, Osijek, 1983., 6., 7.

¹⁰ Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija...*, n. dj., 25., 27.

¹¹ *DAO, Zbirka matičnih knjiga G.g., MR 558.*, 69., 91., 114., 143., 166., 192., 214., 242., 281., 309., 337.; 559., 16., 79.; *Zlata Živaković-Kerže, Urbanizacija...*, n. dj., 25.; *Podatci na nadgrobnom spomeniku obitelji Gillming na gornjogradskom groblju Sv. Ane*

¹² *DAO, Zbirka matičnih knjiga G.g., MR 559.*, 5.; 31.; *Podatci na nadgrobnim spomenicima obitelji Gillming i Blau na gornjogradskom groblju Sv. Ane*

snije udana za plemenitoga Jankovića de Čalmu i umrla 1931. godine te pokopana u obiteljskoj grobnici Gillming), 11. srpnja 1868. Helena Theresia te 20. listopada 1880. godine Mathilda Vilhelmina, kojoj je kuma bila teta, Antonia Blau, majčina sestra. Djeca su krštena u staroj gornjogradske Župnoj crkvi sv. Petra i Pavla. Prema imovnom statusu Mathilda (Thildy) Gillming pohađala je djevojački internat u Drezdenu na francuskom jeziku. Govorila je dobro i talijanski, jer je Italija bila njena velika ljubav, a pisala je i na engleskom jeziku.

Članovi obitelji Gillming i Blau sastavnica su gospodarskoga, ali i kulturnoga života grada Osijeka. Josef Gustav Blau, Mathildin ujak i bogati osječki trgovac, je violinist 70-ih i 80-ih godine 19. stoljeća i tada je uključen u glasoviti osječki trio kojega su činili, uz Blaua, Adela Deszaty, rođena Horning na glasoviru i Ivan Nepomuk Hummel koji je svirao violončelo. Josef Gustav Blau i Ladislav Gillming također su nazočni i u političkom i društvenom životu grada kao dugogodišnji odbornici te kao članovi Građevinskoga odbora za izgradnju nove gornjogradske Župne crke sv. Petra i Pavla. Ladislav i Matilda Gillming, rođena Blau, darovali su u novoj Župnoj crkvi vitraj s prikazom Sv. Ladislava i Sv. Matilde. Antonia Blau je sa svojim suprugom Julijom Farago Bereczky donirala izradu prozora s vitrajem koji prikazuje sv. Julija i sv. Antoniju. Josef Gustav Blau je darovao novoizgrađenoj Župnoj crkvi sv. Petra i Pavla najveće zvono postavljeno, kada i ostala, 1898. godine. (Josef Gustav Blau umro je 20. travnja 1925. godine u 84-oj godini).¹³

Vjekoslav Hengl rođen je 15. travnja 1875. u Donjem Miholjcu. Završio je studij prava u Beču. U Osijeku je do 1910. djelovao kao odvjetnik, a zatim kao kraljevski javni bilježnik. U razdoblju od 1920. do 1934. godine je osječki gradonačelnik. Zaslužan je komunalni, gospodarski i kulturni razvoj grada u drugom desetljeću 20. stoljeća, a posebice se zalagao i ostvario elektrifikaciju Osijeka 17. prosinca 1926. godine.

Mathilda (Thildy) Gillming udala se 1906. godine za dr. Vjekoslava Hengla, tada siromašnoga, ali nadobudnoga odvjetnika. Mathilda je kao vjenčani dar od svojih roditelja dobila reprezentativnu, vrlo visoku jednokatnu uglovnicu u tadašnjoj Chavrakovoj ulici, današnjoj Europskoj aveniji (danas zgrada u kojoj je Gradska i sveučilišna knjižnica). Projekt kuće u secesijskom slogu izradio je 1905. godine bečki arhitekt Gotthilf. Već iduće godine zgrada je bila podignuta. Gradnju je vodio poznati osječki graditelj Franz Wybiral. U kasnijem razdoblju je tu zgradu gradonačelnikovica poklonila gradu s namjennom da postane galerija, pa su Henglovi nakon Drugoga svjetskoga rata živjeli u jednom stanu Thürnerove uglovnice.

Budući da je brak Mathilde i Vjekoslava Hengla ostao bez djece, Mathilda je sve svoje vrijeme i nadobudnost posvetila kulturnim sadržajima. Bavila se neuspjelim književnim radom o čemu svjedoče *Novele s južnih strana* objavljene 1907. godine u Drezdenu pod pseudonimom Leon Gerard te romani *Svibanjska kraljica* (Maikönigin, 1918.) i *Violomta* (započet 1924./25., a dovršen tek 1943. godine). Prema sačuvanim brojnim ulaznicama za koncerte i kazališne predstave te opširno napisanom popisu kulturnih zbivanja

¹³ DAO, Zbirka matičnih knjiga G.g., MV 566., 110; MR 558., 331.; 560., 348.; 407.; MR 561., 321.; Vlado Obad, Slavonska..., n. dj., 125.; Z. Živaković-Kerže / A. Jarm, Župna ..., n. dj., 49, 58; Podatci na nadgrobnom spomeniku obitelji Blau na gornjogradske groblju Sv. Ane

u gradu sačuvanim u ostavštini obitelji Gillming u Državnom arhivu u Osijeku uočava se živa nazočnost obitelji, posebice Matilde Gillming udane Hengl. U zbirci se nalaze note-si s detaljnim popisom kazališnoga i koncertnoga repertoara u razdoblju od 1901. do 1914. godine te opetovano od 1921. do 1929. godine. Mathilda je za svoju biblioteku nabavila sve što se tada moglo kupiti s područja filozofije, opće povijesti, povijesti umjetnosti, beletristike i biografske literature. Svoju je biblioteku poklonila pred konac svoga života gradu Osijeku. Cijeli svoj život rado je putovala po cijeloj Europi. Najveća taština u njenom životu bilo je odijevanje po najnovijoj modi. Garderobu je nabavljala pretežito u Parizu i Beču. U svojoj poodmakloj dobi još je rabila šminku, pudere i skupocjeni nakit. Umrula je 28. prosinca 1966. godine i pokopana je na gornjogradskom groblju Sv. Ane u obiteljskoj grobnici pod kipom stojećega Krista, koga je za obitelj Gillming izradio glasoviti hrvatski kipar Frano Kršinić. U istoj je grobnici pokopan i njen suprug dr. Vjekoslav Hengl koji je umro 6. studenoga 1961. godine.¹⁴

Umjesto zaključka

Za razliku od Adama pl. Reisnera, koji je doživio veliku promjenu u političkom i gospodarskom položaju samo u raspadu Austro-Ugarske Monarhije i stvaranju Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije, Mathilda i Vjekoslav Hengl proživljavaju još jedno teško razdoblje nakon Drugoga svjetskoga rata, vrlo nepovoljno glede stanovništva njemačkoga podrijetla. Izgubili su u Drugoj Jugoslaviji sva svoja dobra i kapital, a s obzirom što je Mathilda, tada razborito, svoje nekretnine poklonila gradu ostatak svoga života proveli su u Osijeku bez odlaska u Staru Gradišku ili ina mjesta gdje su u zatvorima "trunuli" brojni osječki gospodarstvenici i uglednici njemačke nacionalnosti (npr. braća Šeper, Stjepan Müller, Antun Diksl, Rudolf Povischil, Ivan Movrin...).

¹⁴ Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija...*, n. dj., 42.; DAO, *Obiteljska zbirka Gillming (dvije kutije)*; Marijan Kalea, *Sedamdesetogodišnjica javne elektrifikacije i električnoga tramvaja u Osijeku (1926.-1996.)*, *Glas Slavonije*, 16. 12. 1996., 30.; Vlado Obad, *Slavonska...*, n. dj., 126.-130.

Lovorka ČORALIĆIvan Alben - istaknuti zagrebački biskup
njemačkoga podrijetla (1421.-1433. god.)**Sažetak**

U uvodnom dijelu rada ukratko se ukazuje na značaj njemačke obitelji Alben u političkom, društvenom i crkvenom životu srednjovjekovne Hrvatske. Tema rada je život i djelo zagrebačkog biskupa i kraljevskog kancelara Ivana Albena, koji se u svoje doba smatrao jednim od najmoćnijih i najbogatijih ljudi u Hrvatskom Kraljevstvu. Predstavljena je Albenova djelatnost u cistercitskoj opatiji u Topuskom, biskupska služba u Pečuhu, imenovanje zagrebačkim biskupom te temeljne sastavnice njegovog biskupskog djelovanja u Hrvatskoj. Na kraju rada podrobno se razmatra Albenova oporuka iz 1433. godine.

Tijekom prošlih vjekova brojne su strane obitelji, poglavito njemačkoga, ugarskog i talijanskog podrijetla, imale važnu ulogu u političkom, društvenom, crkvenom i kulturnom životu Hrvatske. Jedna od obitelji čija je višestruka uloga i značaj tijekom srednjega vijeka dobro poznata i proučena zasigurno je njemačka obitelj Alben, čiji su se odvjetci ubrajali među zaslužne i istaknute ličnosti hrvatske povjesnice srednjega vijeka.

Obitelj Alben spominje se u hrvatskoj povijesti u razdoblju druge polovice XIV. i tijekom prve polovice XV. stoljeća. Prema pisanju slavnog povjesnika zagrebačke crkve Baltazara Adama Krčelića (1715-1778), obitelj Alben potječe iz Lotaringije. Prema povjesničaru Vjekoslav Klaiću podrijetlo obitelji Alben treba tražiti u Bavarskoj. Posjedovali su grad Sulzbach u Veldenzu, a potom u Ellenbogenu (danas Loket na rijeci Ohre u Češkoj), pa je prema nazivu potonjega grada izveden u Hrvatskoj oblik njihovog imena Alben. U Hrvatskoj su stekli posjede Medvedgrad (od 1398.), Samobor (od 1416.) i Kalnik. Svoj nagli i izrazit uspon na hrvatskoj političkoj sceni zahvaljuju ponajviše srodstvu sa zagrebačkim biskupom Eberhardom¹, kojega se sestra nepoznata imena udala za Rudolfa I. Albena. Iz obitelji Alben potekli su hrvatsko-dalmatinski ban Petar (Petermann; 1412-1413.), kapetan Medvedgrada Rudolf II (spominje se do 1436.), hrvatsko-dalmatinski ban Ivan II (1414-1419), pečuški biskup Henrik (1420-1445) te - za ovo istraživanje zasigurno najzanimljiviji - zagrebački biskup i kraljevski kancelar Ivan Alben².

¹ O biskupu Eberhardu govorio je Amin Jacoub na znanstvenom skupu "Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu", održanom u Zagrebu 1995. godine. Vidi Jacoubov prilog: Eberhard Alben, biskup zagrebački, ban i kraljevski kancelar u 14/15. stoljeću, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice (VDG Jahrbuch)*, Zagreb 1996, str. 107-109.

² O obitelji Alben vidi temeljnu literaturu: I. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nürnberg 1899*, str. 3, 55; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. III, Zagreb 1981, str. 122, 152-153; N. Klaić, *Povijest Zagreba*, knj. I, Zagreb 1982; A. Jacoub, *nav. dj.*,

Osoba i djelo zagrebačkoga biskupa Ivana Albena dobro je obrađena u hrvatskoj historiografiji. Temeljne podatke o njegovom biskupskom djelovanju, povezanosti s kraljevskim dvorom (kralj Žigmund), odnosima sa zagrebačkim naseljem Gradec te pregnuću na izgradnji i ukrašavanju stolne crkve donosi najbolji poznavatelj Albenovog djelovanja - crkveni povjesničar Andrija Lukinović³. Sintetski tekst o vremenu Albenova biskupovanja sadržan je u Krčelićevoj "Povijesti stolne crkve zagrebačke"⁴, a vrijedne podatke donose V. Klaić u opsežnoj "Povijesti Hrvata" (sv. III, str. 122, 152-153) te N. Klaić u djelu "Povijest Zagreba". O posjedima obitelji Alben, vlasništvu nad tvrđavom Medvedgrad i odnosima sa zagrebačkim građanima pisao je Ivan Kukuljević u radu "Dogadjaji Medvedgrada"⁵, dok je Ivan Ostojić spomenuo Albenovo djelovanje u topuskoj cistercitskoj opatiji⁶. Grb i pečat biskupa Albena podrobno opisuju Bartol Zmajčić i Ante Gulin⁷, a biskupovim nastojanjem u svezi gradnje zagrebačke stolnice bavili su se Karl Weiss, Ivan Krstitelj Tkalčić, Gjuro Szabo, Anđela Horvat, Smiljka Sax i drugi⁸. Franjo Hrnčić objavljuje biskupovu oporuku iz 1433. godine⁹, a regeste isprava Ivana Albena pohranjene u Arhivu HAZU u Zagrebu donose Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović¹⁰.

Mjesto rođenja Ivana Albene je nepoznato. Prvi njegov spomen vezan za hrvatsku povijest odnosi se na Albenovo djelovanje u cistercitskoj opatiji u Topuskom. Godine 1404. spominje se kao opat iste opatije, ali je - budući da je to mjesto zauzeo protuzakonito - morao ustupiti opatsku čast zagrebačkom kanoniku Stjepanu Blagajskom kojega je papa Bonifacije IX. imenovao upraviteljem (gubernatorom) topuskih cistercita. Godine 1410. Ivan Alben se spominje kao monah cistercitske opatije Hornbach kraj Metz u Njemačkoj¹¹. Sa toga mjesta imenovao ga je papa Ivan XXIII. 13. kolovoza 1410. godine biskupom u Pečuhu. Na mjestu pečuškog biskupa Alben će ostati sve do svoga premještanja u Zagreb 1421. godine¹².

str. 107-108. Vidi i natuknice o obitelji Alben u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. I, Zagreb 1983, str. 55-57 (dalje: *HBL I*); *Hrvatski leksikon*, sv. I, Zagreb 1996, str. 8.

³ Vidi Lukinovićev tekst "Ivan Alben" u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, sv. I, str. 56. Isti autor napisao je sintetski tekst o Ivanu Albenu u monografiji *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb 1995, str. 180-186 (dalje: Lukinović 1995). Usporedi i: A. Lukinović, *Zagreb - devetstoletna biskupija*, Zagreb 1995, str. 118-120.

⁴ *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabienensis*, sv. I, *Zagabriae 1770* (pretisak, Zagreb 1994), str. 160-169.

⁵ *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, sv. 3, Zagreb 1854, str. 41-42, 90.

⁶ *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. III, Split 1965, str. 53, 213, 327, 354.

⁷ B. Zmajčić, *Grbovi zagrebačkih biskupa i nadbiskupa*, *Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije*, sv. I, Zagreb 1944, str. 476; A. Gulin, *Srednjovjekovni pečati zagrebačkih biskupa*, *Starine JAZU*, sv. 58, Zagreb 1980, 69-70, 79.

⁸ K. Weiss, *Der Dom zu Agram*, Wien 1859, str. 5; I. K. Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb 1880, str. 13; G. Szabo, *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, *Narodna starina*, god. VIII, br. 19, Zagreb 1929, str. 66, 72; A. Horvat, *Čudovišna galerija zagrebačke katedrale: o skulpturama praških Parlera*, *Kaj*, god. XI, br. 2, Zagreb 1979, str. 5; S. Sax, *Simbolika biljne dekorativne plastike u zagrebačkoj katedrali*, *Croatica christiana periodica*, god. XII, br. 23, Zagreb 1988, str. 111, 139.

⁹ *Dvije oporuke zagrebačkih biskupa u 15. vijeku*, *Hrvatska prošlost*, sv. 3, Zagreb 1942, str. 88-105.

¹⁰ *Isprave u Arhivu JAZU*, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, sv. 2, Zagreb 1959, br. 1639, 1640, 1642, 1643, 1657, 1658, 1724, 1737, 1751, 1833, 1843.

¹¹ I. Ostojić, *nav. dj.*, str. 213, 327; *HBL I*, str. 56; Lukinović 1995, str. 182.

¹² C. Eubel, *Hierarchia Catholica mediæ ævi*, sv. I (1198-1431), *Monasterii 1913*, str. 410; B. A. Krčelić, *nav. dj.*, str. 160; I. Ostojić, *nav. dj.*, str. 354; *HBL I*, str. 56; Lukinović 1995, str. 182.

Imenovanje Ivana Albena na mjesto zagrebačkoga biskupa uslijedilo je 26. veljače 1421. godine odlukom pape Martina V¹³. Prema mišljenju dosadašnjih proučavatelja povijesti obitelji Alben, Ivanovo imenovanje rezultat je izrazitog uspona ove obitelji nje-mačkoga podrijetla koja upravo tijekom prve polovice XV. stoljeća dostiže vrhunac svoje moći i utjecaja na hrvatskoj političkoj i crkvenoj sceni. Zasluge za Ivanov dolazak na mjesto zagrebačkoga biskupa zasigurno u velikoj mjeri pripadaju njegovom rođaku Eberhardu, bivšem zagrebačkom biskupu (1397-1406., 1410-1419.), hrvatskome banu (od 1402.) i vrhovnom kancelaru (od 1403.) kralja Žigmunda¹⁴.

Ivan Alben došao je na mjesto zagrebačkoga biskupa kao nositelj zvučnih naslova koje mu je podijelio kralj Žigmund. Još 1420. Žigmund ga je imenovao vrhovnim kancelarom kraljeva i kraljčina veličanstva, a uskoro je sljedila dodjela časti kancelara Svetoga Rimskog Carstva te kraljevog zakupnika slobodnog kraljevskog grada zagrebačkog Gradeca. Upravo poradi obnašanja ovako zvučnih, ali i odgovornih naslova, Alben nije često boravio u Zagrebu te ga je u njegovoj odsutnosti iz Hrvatske zamjenjivao pomoćni biskup Konstantin. Već na samom početku obnašanja biskupske časti, u vrijeme dok se još nalazio izvan Hrvatske, dogodili su se teški i krvavi sukobi između Kaptola i Gradeca, potaknuti još u vrijeme zagrebačkoga biskupa Eberharda. Sukobi su izbili u vrijeme velikog margaretskog sajma, kada je, prema drevnom običaju, trebao vladati "Božji mir" (Tregua Dei). U žestokim borbama koje su se vodile 12-13. srpnja 1422. godine, kulminirajući pravim ratom uzduž potoka Medveščaka, građani su uspjeli prodrijeti do kanonikih kurija na Kaptolu, dijelom ih razoriti i spaliti, te smrtno raniti neke osobe (privrženike Kaptola). Vrativši se u Zagreb, biskup je Alben pokušao smiriti uzavrele strasti pristaša Gradeca i Kaptola. Najprije je pozvao predstavnike gradske općine u svezi pokretanja istrage. Budući da su gradski predstavnici ostali dosljedni u odbijanju bilo kakve suradnje s biskupom, Alben ih je 7. rujna javno izopćio, zabranivši pod kaznom izopćenja svako druženje s nekolicinom podstrekača i glavnih vođa. U ispravi napisanoj u Čazmi biskup naziva građane teškim i optužujućim imenima: "bezvjerni sinovi Belialovi", "kužni narod", "svetoskrni grad", "izopaćen i bespravjestan narod", "ručeca životinja", "pobornici vražji" i "neukroćeni skot". Iznoseći čitavu povijest starih sukoba i ratova Kaptola i Gradeca, Alben svoju kaznu proširuje zabranom građanima i njihovim potomcima do u četvrto koljeno da ne mogu biti primljeni u crkvene službe, obnašati duhovne časti i primati nadarbine. Ispravu je adresirao na sve crkvene službenike i zapovjedio da je vjernicima čitaju svake nedjelje i blagdana u vrijeme mise uz obred paljenja, gašenja i bacanja svijeća na tlo. Nakon ovih teških sukoba razmirice između zagrebačkih naselja Kaptola i Gradeca ponavljale su se u više navrata, ali bez ovako krvavih obračuna i žrtava. Smatra se da je Ivan Alben s vremenom - kada je zategnutost popustila i bio uspostavljen barem prividan mir - sam ukinuo spomenutu kaznu izopćenja građana¹⁵.

Tijekom svoga biskupskog djelovanja Ivan Alben nije isuviše zadirao u postojeće stanje zagrebačke crkve. Za razliku od svoga rođaka Eberharda, čije se sjedište obično nalazilo u Čazmi, biskup Ivan Alben najčešće je rezidirao u Dubravi. Ondje je uredio bi-

¹³ Eubel, nav. dj., str. 538; HBI I, str. 56; Lukinović 1995, str. 181-182.

¹⁴ Podrobnije o Eberhardu vidi tekst A. Lukinovića u spomenutoj monografiji "Zagrebački biskupi i nadbiskupi", str. 163-175.

¹⁵ O sukobima Kaptola i Gradeca u vrijeme biskupa Albena vidi: B. A. Krčelić, nav. dj., str. 160-161; F. Hrnčić, nav. dj., str. 96-97; V. Klaić, nav. dj., str. 122; N. Klaić, nav. dj., str. 344-345, 483-485; HBI I, str. 56; Lukinović 1995, str. 182-183.

skupsku palaču te izdao najveći broj isprava. Generalne vikare Zagrebačke biskupije (Stjepana Spitera i Tomu iz Obriježi) potvrdio je u njihovim častima i povjerio im službe koje su i do tada obnašali. Godine 1423. održao je u Čazmi veliku skupštinu predijalaca na nadbiskupskoj nadarbini. Skupština je trajala nekoliko dana, a sa nje su sačuvane brojne Albenove isprave - poglavito potvrde već postojećih prava predijalaca, stečenih u vrijeme djelovanja Albenovih prethodnika. Posredstvom kralja Žigmunda biskup Alben je 1422. godine ishodio od pape Martina V. upravu i uživanje benediktinske opatije u Bijeloj, koje je godišnji prihod iznosio 30 zlatnih forinta¹⁶.

U vrijeme biskupa Albena načinjena su i dva inventara riznice zagrebačke katedrale. Budući da im nedostaje prva stranica (sa datacijom), može se prema njihovom sadržaju smatrati da su nastali oko 1425. (prvi odnosno između 1429. i 1431. godine (drugi inventar). Inventari su pohranjeni u Kaptolskom arhivu i sadrže popise liturgijskih predmeta čuvanih u riznici te dragocjen pregled kodeksa (više stotina) s područja teologije, liturgije, filozofije, medicine, prava i povijesti. Vjeruje se da je u doba biskupa Albena održana barem jedna biskupska sinoda. Pouzdano su poznati podaci o sinodi održanoj 14. listopada 1425. godine u biskupskoj rezidenciji u Zagrebu, ali njezini zaključci nisu sačuvani¹⁷.

Materijalne prilike zagrebačkoga biskupa Ivana Albena bile su vrlo velike. Zajedno s najmlađim bratom Rudolfom dobio je od kralja Žigmunda u zakup za 14.000 zlatnih forinta polovicu Gradeca sa selima Črnomerac, Dedići, Bitek i Novaki te kod Božjakovine Kraljevec, Kobiljak, Cerje, Sviblje i Nart te grad Kalnik. Ista je sela ustupio kao altariju stolnoj crkvi "za duše" pokojnoga zagrebačkoga biskupa Eberharda i hrvatskoga bana Ivana II. Albena. Upravo poradi tih darovnica i prenošenja prava vlasništva na zagrebačku crkvu žalili su se 1423. godine kralju Žigmundu predstavnici Gradeca¹⁸. Nastojeći u svezi sukoba s Gradecom steći što više privrženika, Alben je darovnicama podjeljivao pripadnike nižega plemstva. Tako je 25. listopada 1423. godine darovao Mihaelu, sinu Barnabe Valpovačkog, sela Odru kraj Svetog Jurja, Ločilnicu i Mrazovec¹⁹.

Ivan Alben smatran je jednim od najbogatijih ljudi u Žigmundovom kraljevstvu, a njegova se obitelj tada ubrajala u najutjecajnije plemiće Hrvatskoga Kraljevstva. Poput svojih prethodnika, Alben je nastavio gradnju zagrebačke stolne crkve. U njegovo su vrijeme vjerojatno sagrađena dva zapadna traveja južnog broda stolnice. Prema istraživanju Karla Weissa Albenovi su se grbovi nalazili pretežno na sjevernoj strani (ukupno 20), a prema Ivanu Krstitelju Tkalčiću grbovi su bili smješteni na petom i šestom upornjaku južnog pročelja (polazeći sa istoka) i u unutrašnjosti na stijeni južnoga zvonika. U vrijeme Bollčove pregradnje katedrale grbovi su dijelom izbačeni, a dijelom postavljeni na pogrešno mjesto²⁰.

¹⁶ HBL I, str. 56; Lukinović 1995, str. 183-184.

¹⁷ Lukinović 1995, str. 184.

¹⁸ I. K. Tkalčić, *Povjesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sv. II (1400-1499)*, Zagreb 1894, str. XXIX; I. Kukuljević, nav. dj., str. 41-42; F. Hrnčić, nav. dj., str. 96; N. Klaić, nav. dj., str. 134; HBL I, str. 56.

¹⁹ E. Laszowski, *Povjesni spomenici plemenite općine Turopolje, sv. I (1225-1466)*, Zagreb 1904, str. 188-189; I. Kukuljević, nav. dj., str. 41-42; HBL I, str. 56.

²⁰ K. Weiss, nav. dj., str. 5; I. K. Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka, str. 13*; G. Szabo, str. 10-12; A. Horvat, nav. dj., str. 5; S. Sax, nav. dj., str. 111, 139; HBL I, str. 56; Lukinović 1995, str. 184.

Biskupski grb Ivana Albena sačuvan je na malom pečatu njegove isprave iz 1420. godine. Različit je od grba biskupa Eberharda, a čini ga kosa valovita greda položena na desno u štitu²¹.

Na četiri isprave iz 1423. godine sačuvana su, iako u vrlo lošem stanju, četiri viseća pečata biskupa Albena. Pečati su u obliku mandorle, a natpis (sa znakom križa) glasi: "+ SIGILLUM + JOHANNI(S) + (ALBENSIS?) + EPI(SCOP)I, per contractionem, + ECCLESIE + ZAGRABIENSI(S), per suspensionem, +"²².

Najvrijedniji i sadržajem zasigurno najbogatiji izvor o životu i djelu Ivana Albena je njegova oporuka, pisana u biskupskoj palači u Pečuhu 14. ožujka 1433. godine, gdje je zagrebački biskup ležao bolestan kod svoga sinovca Henrika Albena, tada pečuškog biskupa. Riječ je ujedno i o najstarijoj poznatoj oporuci jednog zagrebačkog biskupa. Izvornik nije sačuvan, ali je osnovni tekst oporuke (osim uobičajenih uvodnih formula), sačuvan u prijepisu kanonika Marcelovića. Na početku oporuke Ivan Alben izriče želju za mjestom pokopa u zagrebačkoj stolnici, "ispod svoga oltara u koru", ali nije poznato da li je ta njegova želja bila ispunjena. Određuje, nadalje, da polovica srebrenine pripadne katedrali za ukrašavanje relikvija i kaleža; četvrtinu namjenjuje bratu Rudolfu koji će se pobrinuti za mise zadušnice za njega i biskupa Eberharda, a drugu četvrtinu daruje pečujskoj katedrali. Zagrebačkoj stolnici daruje misno ruho i knjige, a brevijar poklanja župnoj crkvi u Dubravi. Odjeću, četvora kola s konjima ostavlja zagrebačkim i čazmanskim prebendarima. Ističe da se posjedi koje mu je založio Žigmund vrate kralju. Utvrdu Kamen-grad kraj Koprivnice i Sveti Petar na Dravi te njihov prihod, uzet u zakup od kralja Žigmunda za 10.000 forinti, rasporedio je na sljedeći način: kralju je oprostio 3000 forinti, ostatak koji iznosi 7000 forinti i polovicu godišnjih prihoda darovao je bratu Rudolfu, a drugu polovicu namijenio je za gradnju katedrale. Osim toga, Alben je ostavio 1500 forinti za nastavak gradnje katedrale. Kuće i palače koje je posjedovao u Budimu ostavio je svojim nasljednicima, budućim biskupima zagrebačkim, a utvrdu Veliki Kalnik darovao je Zagrebačkoj biskupiji. Biskup Alben darovao je svote od 25 do 50 forinti zagrebačkim franjevcima i dominikancima, remetskim pavlinima, čazmanskim dominikancima, samostanima u Topuskom, Bijeloj i Gariću, stolnoj crkvi u Vespremu, crkvi sv. Duha u Čazmi te leprozorijima i ubožištima u Zagrebu i Čazmi. Za miraz djevojka iz neimućnih obitelji ostavio je 500 forinti, a isto toliko darovao je siromašnim svećenicima za služenje misa zadušnica njemu u spomen. Određujući da se novčano podmiri sve služinsko osoblje, Alben je odredio da se nakon izvršenja svih legata preostatak imovine podijeli siromasima. Izvršiteljem oporuke Ivan Alben je imenovao brata Rudolfa. Dio oporuke koji se odnosio na vraćanje posjeda u kraljevsku vlast njegov brat nije želio provesti te je - usljed višestrukih parničjenja između Rudolfa Albena i zagrebačkog Kaptola - na intervenciju bio prisiljen i kralj Žigmund²³.

²¹ G. Szabo, *nav. dj.*, str. 10-12; B. Zmajić, *nav. dj.*, str. 476; Lukinović 1995, str. 181.

²² *Podroban opis Albenovog pečata vidi u: A. Gulin, nav. dj.*, str. 69-70, 79; Lukinović 1995, str. 181-182.

²³ *Oporuku je objavio I. K. Tkalčić, Povijesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sv. I, str. 72-74. O sadržaju oporuke vidi: V. Klaić, nav. dj.*, str. 153; F. Hrnčić, *nav. dj.*, str. 96-99; N. Klaić, *nav. dj.*, str. 390; Lukinović 1995, str. 184-185; HBL I, str. 56.

Zagrebački biskup, vrhovni kraljevski kancelar i "vječiti gospodar Medvedgrada" Ivan Alben s pravom se može smatrati iznimnom osobom svoga doba. Aktivan sudionik na hrvatskoj političkoj, društvenoj i crkvenoj sceni, Alben je - kako svjedoči sadržaj njegove oporuke - bio i osoba široke kulture i interesa. Na posljetku, podrijetlo obitelji Alben i zapaženo djelovanje svih njezinih odvjetaka, posebice biskupa Ivana, još je jedno od svjedočanstava važne uloge istaknutih osoba njemačkoga podrijetla u hrvatskoj povijesti tijekom prošlih stoljeća.

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Njemačka obitelj Göszl od Rume do Dubrovnika (crtice iz života obitelji 1880-1944)

Povijest Nijemaca u Hrvatskoj velika je nepoznanica. Pogotovo se to odnosi na obitelji koje su potpuno izumrle ili koje po odlasku iz Hrvatske nisu više htjele imati nikakove veze s ovim prostorima, zbog bolnih i teških sjećanja na desetljeća mukotrpnog rada njihovih obitelji. Mi međutim moramo spoznati i priznati velik doprinos Nijemaca kulturnom i gospodarskom identitetu hrvatske prošlosti, iako je upravo on prešućivan i zatajivan. Mnoge obitelji su tako netragom nestale, a izbrisani su i tragovi njihovog bivstvovanja na hrvatskim prostorima, iako su pošteno radili za sebe i Hrvatsku. Tri člana obitelji Göszl: Jakob, Vjekoslav i Milan ugradili su svoje živote u temelje hrvatske prosvjete, tiskarstva i knjižarstva.

Jakob Göszl (Indija, 19.V.1845. - Zagreb, 31.X.1905). Gdje je Jakob završio škole ne znamo. S obzirom na mjesto rođenja Jakoba i njegovo ime svakako je obitelj Göszl pripadala skupini Podunavskih Nijemaca, koji su se spustili Dunavom do Srijema. No s obzirom da nam je arhiva škola na području Srijema nedostupna, dalja istraživanja o životu ove obitelji prije Jakoba Göszla pripadaju budućnosti. Prve sigurne vijesti o njegovom životu ukazuju na to da je bio učitelj u Rumi, te da se oženio s Josipom Riegg, kojoj je majka bila Magdalena Janković i da je s njom imao osmero djece: Mariju (Ruma, 24.VIII.1876), Idu (Ruma, 12.IV.1881), Vjekoslava (Ruma, 18.VI.1882), Milana (Ruma, 24.VIII.1884), Jakoba (Ruma, 24.VIII.1886), Zlatu (Zagreb, 14.XI.1893), Olgu (Zagreb, 21.XII.1896) i Vilima (vjerojatno umro kao dijete)².

Göszl je marljivošću i znanjem stekao položaj ravnajućeg učitelja u Rumi, te je oduševio Izidora Kršnjavog, tada predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade u Zagrebu onime što je učinio u Rumi, pa ga je ovaj 29. rujna 1891. premjestio u Zagreb na Donjogradsku dječjačku školu.³

¹ Prezime Göszl nalazi se u izvorima i kao Goszel, Gösl. No iz potpisa Milana Göszla na izvadku čekovnog računa u Prvoj hrvatskoj štedionici od 30. srpnja 1938. vidi se da se je potpisivao Milan Göszl (Povijesni arhiv u Dubrovniku, fond Prve hrvatske štedionice. Izvadak iz tekućeg računa.)

² Prezime Göszl susreće se u Zagrebu već u prvoj četvrtini 19. stoljeća. Kavanar Joannes Göschl vodio je kavanu "Fortuna" na Markovu trgu već 1820. godine. Od 1834. imao je i prenočište za putnike koji su dilažansom prolazili kroz Zagreb. Prema reklami za zajutak je Göschl nudio kavu i čokoladu, te je bio očito jedan od prvih koji je upoznao građane Zagreba s tim napitcima. (Boris Vuković i suradnici. Tempus fugit. Povijest turizma Zagreba. Zagreb 1994.). Nekog Ivana Göszla susrećemo i kao voditelja podružnice Hrvatsko slavonskog gospodarskog društva u Kutini krajem 19. stoljeća. (Gospodarski list, 9. 5.V.1889, 71). 8. siječnja 1924. umro je na Kaptolu 23 u Zagrebu msgr. Ivan Göszl, kanonik prvostolne zagrebačke crkve i začasni komornik pape Pia XI, te je pokopan na Mirogoju. (Jutarnji list, 4288, 9.I.1924, str. 8) Ako ovaj Göszl pripada obitelji o kojoj pišemo, tada je objašnjiva njihova aktivnost.

Povijesni arhiv Zagreba, Knjiga zavičajnika, br. 15018-15026.

³ Ispitno izvješće Donjogradske pučke dječjačke škole 1891/1892.

Prvog listopada 1892. otvorena je umjesto vježbaonice u Opatičkoj 22 Gornjogradska niža pučka dječja škola i Göszl je imenovan za ravnatelja te škole u kojoj je postojao i razred "besprizornih" o kojima se morao brinuti kroz čitavu godinu. Opterećen brojnom obitelji Jakob Göszl je radi financijskih razloga morao predavati i na trgovačkom tečaju u donjogradskoj šegrtskoj školi, a bio je i član Glavne ispitne komisije za učitelje na nižim pučkim školama.

Objavio je 1900. godine "Zbirku ispitnih pitanja zadanih kandidatima i kandidatkinjama prigodom polaganja pismenih ispita osposobljujućih za učiteljsku službu na nižim i višim pučkim školama, te iz francuskog jezika i gimnastike". Ovaj ispitni katalog odaje veliko Göszlovo znanje iz zemljopisa, crtanja i računa, a svakako je zanimljivo da među pitanjima na više mjesta spominje Dubrovnik, ističući njegov značaj za hrvatsku kulturu i povijest.

Radeći na više linija nije dugo živio. Već 1904. odlazi na bolovanje, a slijedeće godine umire, te je pokopan u Zagrebu u prisustvu velikog broja svojih učenika i kolega.⁴

Vjekoslav Göszl (Ruma, 18.VI.1882 - Zagreb, 7.XII.1936) bio je najstariji sin Jakoba. Osnovnu školu započeo je u Rumi, a nakon preseljenja obitelji u Zagreb ide u Donjogradsku pučku školu, te mu je u IV. a razredu bio kolega dr. Milan Schwarz, predsjednik "Društva čovječnosti" od 1917. do 1941. godine, te Ivan Paspas, sin uvođitelja električne struje u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu 1895., te prvog tvorničara baterija u Zagrebu. Zbog brojne braće i sestara, Vjekoslavu nije pružena prilika da ide u visoke škole, te ga je otac morao dati na naukovanje tiskaru R.F. Aueru, koji je preuzeo glasovitu tiskaru Franje Suppana, te je polazio i šegrtsku školu, završivši ju s odličnim uspjehom. Po završetku naukovanja započeo je mukotrpan život pomoćnika kod najvećih knjižara u Zagrebu, a onda i izvan nje, stekavši veliko iskustvo u radu s knjigama.

Početak dvadesetog stoljeća Vjekoslav Göszl radi u Sjemenišnoj knjižari u Splitu, koji je 1903. godine imao 18547 stanovnika, da bi onda prešao u Zadar, gdje su knezovi Borelli trebali iskusan knjižara.

Zadar je bio administrativno središte čitave Dalmacije i mjesto održavanja Dalmatinskog sabora, te se ovdje koncentrirala i administrativna i politička elita. Austrijske se vlasti, međutim, oslanjaju u dobroj mjeri na autonomaše odnosno talijanaše, smatrajući da su im ovi odnarođeni elementi manje opasni od nacionalno svjesnih i Hrvata i južnih Slavena uopće. Posebnu ulogu u hrvatskom osvještavanju Dalmacije imale su hrvatske tiskare i novine, koje su se morale sukobiti s jakom konkurencijom ostalih tiskara. S obzirom na slabo materijalno stanje dalmatinskog pučanstva tiskara je bilo dosta. Krajem 1911. Dalmatinsko tipografsko društvo u Zadru ima 11 članova, u Šibeniku 10, Splitu 30, Dubrovniku 15, a u Kotoru 5.⁵

Reagirajući na ovo stanje pravaši su počeli osnivati brojne hrvatske tiskare u Hrvatskoj. Tako je 1902. osnovana Prva hrvatska dionička tiskara u Osijeku. U Požegi 24. srpnja 1904., a tiskare istog opredjeljenja osnivaju se i u drugim mjestima.

⁴ *Ispitna izvješća Gornjogradske pučke dječjačke škole u Zagrebu 1892/93. do 1905/6.*

⁵ "Hrvatska kruna", 6, 10.I.1912.

1904. do 1910. godine, a koji se tiska u Senju u tiskari T. Devčića. Ovaj koledar treba svrstati među najbolja izdanja kalendara u Hrvatskoj, koji je bio tražen ne samo u Dalmaciji, već i na sjeveru Hrvatske, jer je na jedan način povezivao Dalmaciju s Hrvatskom. On je propagiran čak i u Glasniku požeške županije.⁶ Čisti prihod ovog kalendara išao je u korist Pripomoćnog društva za potrebne učenike hrvatske pučke učionice u Zadru, čija je pravila potvrdilo još 24. travnja 1895. Namjesničko vijeće za Dalmaciju, ali koje je stalno imalo problema s novčanim sredstvima, osobito kada je počelo stipendirati učenike za nastavak školovanja u Zagrebu, vršeći na taj način ulogu sličnu društvima Napredak, Hrvatske Radiše, osnovanog 1903. u Zagrebu, odnosno Srpskog Privrednika (osn. 1895). Za visoku tehničku razinu kalendara "Svačić" bio je svakako odgovoran Milan Göszl, koji na poziv brata dolazi u Zadar i koji ima velikog iskustva u izdavaštvu, jer je tiskara Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti tiskala najzahtjevnija djela s raznim slovima.

Međutim, prilike oko 1910. postale su vrlo nepovoljne za hrvatsko izdavaštvo. Ojačala hrvatsko-srpska koalicija u Zagrebu ne samo da je uspjela maknuti s banske stolice Pavla Raucha, već i Nikolu Tomašića, a smrću Josipa Franka 1911. čisti pravaši dolaze u krizu. Nesređenost prilika u Hrvatskoj odrazila se svakako i na pravaše u Dalmaciji, te se čini da se sve što je stvoreno u prvom desetljeću dvadesetog stoljeća ponovno počinje lomiti pod udarom jugoslavenske opcije. U 1910. godini prestaje izlaziti koledar "Svačić", a u likvidaciju 1911. stupa i "Hrvatska knjižarnica". Vjekoslav Göszl, pokušao je spasiti knjižaru u kojoj je bio suvlasnik isplativši kneza Huberta Borellia i najavivši da će prodavati knjižarsku robu uz najjeftinije moguće cijene.⁷

Međutim, već u veljači 1911. Vjekoslav Göszl objavljuje oglas da je Hrvatska knjižarnica u likvidaciji i da se više ne priznaju nikakovi dugovi.⁸ Zatvaranje Hrvatske knjižarnice u Zadru značilo je velik poraz europskog duha u sjevernom dijelu Dalmacije. Hrvatska knjižarnica u Zadru imala je u svojem skladištu brojne naslove koji su se tiskali u Hrvatskoj, Slavoniji i drugdje u Austro-Ugarskoj Monarhiji, a preko nje su se mogle nabaviti knjige iz svih europskih i čak američkih zemalja.⁹ Moto Hrvatske knjižarnice Vjekoslava Göszla bio je "Svoj k svome", računajući na Hrvate i katolike. Međutim talijanska i koalicijska opcija bile su u Zadru toliko jake da je pravašima u Zadru bilo onemogućeno uspješno djelovanje, pa je osnivanje Obrtne škole u Zadru jedno od njihovih zadnjih uspješnih inicijativa.¹⁰

⁶ *Glasnik požeške županije*, 6, 9.II.1902. Obavijest da na skladištu ima još nešto kalendara "Svačić"

⁷ "Hrvatska kruna", 1, 4.I.1910.

⁸ "Hrvatska kruna", 20, 25.II.1911.

⁹ Vjekoslav Göszl je objavio "Popis knjiga hrvatske knjižarnice", Zadar. Ova reklamna brošura je tiskana u zadarskoj tiskari Vitalli s motom "Tko hoće štediti neka čita. Samo se naobrazbom pobjeđuje." Hrvatska knjižarnica bila je izdavač djela Hrvatske knjižarnice koju je uređivao Rikard Katalinić Jeretov, pa su tu tiskana djela Josipa Smodlake, Ante Tresića-Pavičića, Vladimira Nazora, Milana Marjanovića, A.G. Matoša, (V. Maštrović, Rikard Katalinić Jeretov i Zadar. Radovi instituta JAZU u Zadru, 2, Zagreb 1955, 336.) Hrvatska knjižarnica je od 1907. svake godine objavljivala i "Gospodarski i vinarski kalendar" Stanka Ožanića, što je bilo izuzetno važno na ovom vinorodnom području. Knjižarnica je prodavala i razne druge potrepštine za školsku djecu, među kojima i pisanke s kosim pismom vrlo sličnom gotici po osnovi prof. Antuna Urlića. ("Hrvatska kruna" 92, 10.IX.1910.)

¹⁰ "Hrvatska kruna", 3, 11.I.1910.

Za svog života u Zadru braća Göszl bili su prisutni u društvenom životu Zadra. Oni su prinosnici "Dobrotvornog društva za siromašne hrvatske učenike", koje su znatnim prinosima darivali Hubert i Manfred Borelli, kneginja Malvina Borelli, dr. Ivan Botteri i drugi. Vjekoslav Göszl je nakon smrti Antuna Pavličevića, školskog upravitelja, u travnju 1911. darovao fondu poveću svotu. Godine 1912. Vjekoslav Göszl daje u fond prilog nakon smrti prof. Zlatka Ožanića, te za kapetana Niku Dubokovića. U korist ovog fonda za siromašne učenike Vjekoslav Göszl je prodavao i cigaretni papir "Jadran", čijih je 20 posto išlo u korist siromašne hrvatske djece, pa je u ožujku 1911. predao fondu za hrvatsku djecu 50 kruna.¹¹ O ovoj akciji, koja je vrlo slična djelovanju Društva sv. Ćirila i Metoda po Hrvatskoj za Istru, malo se zna. Iz ovih sredstava uzdržavala se i Hrvatska gimnazija u Zadru, koja je u školskoj godini 1911./1912. imala 315 učenika od čega 267 rimokatolika.¹²

Braća Göszl pomažu i Hrvatsko pučko radničko društvo u Zadru, pa zajedno s dr. Sićem i Viktorom Scarpom daju dosta veliku svotu za organiziranje zabave ovog društva.¹³

Vjekoslav Göszl bio je i povjerenik Matice Hrvatske za područje Zadra, pa se upoznae i s Otonom Kučerom, kada ovaj dolazi u Zadar na godišnju skupštinu Matice dalmatinske. Vjekoslav je u travnju 1911. dao Hrvatskoj pučkoj knjižnici u Zadru, koja je bila okupljalište Hrvata, a kojoj je u to vrijeme bio predsjednik Ćiril Iveković, trideset knjiga svoje knjižarnice. Među tim knjigama nalazila se i knjiga Antuna Gustava Matoša "Naši ljudi", Šegvićeva knjiga o dr. Anti Starčeviću i ostale vrijedne knjige. Među zadnjim knjigama koje su izašle u nakladi Hrvatske knjižarnice je i molitvena knjiga "Angeosko dijete" na 200 stranica, čiji je redaktor franjevac O. Hugolin Didon, a koja je bila važno izdavačko djelo za crkvenu književnost sjeverne Dalmacije.¹⁴

Braća Göszl prednjačili su i prikupljanju sredstava za gradnju Hrvatske sokolane. Oni najuže surađuju s dr. Perom Klaićem, odnosno dr. Franom Alačevićem, predsjednicima Sokolske župe.¹⁵

U vremenima kada je u Zadru od strane Talijanaša započeta politika dvostrukog lica: iredentivna prema Rimu, a oportunistička-servilistička prema Beču, uz politiku "Novog kursa" i "Zadarsku rezoluciju" Srba i Hrvata, koji poslije 1911. vode sličnu politiku prema Pešti i Beču kao i Talijani, Hrvatska knjižarnica u Zadru nailazi na sve veće poteškoće u radu.¹⁶

Zadarska omladina sve otvorenije iskazuje simpatije za "južnoslavensku" politiku Srbije, pa je prilikom imenovanja Slavka Cuvaja za hrvatskog bana 31. ožujka 1912. taj stav izražen u Zadru i demonstracijama, a poslovanje s vrlo osjetljivim materijalom kakav su knjige bilo je vrlo otežano. U Zadru u to vrijeme radi kao advokatski koncipijent i

¹¹ "Hrvatska kruna", 128, 20.XII.1911., i 28, 23.III.1911.

¹² "Hrvatska kruna", 70, 24.XII.1912.

¹³ "Hrvatska kruna", 18, 17.II.1910.

¹⁴ "Hrvatska kruna", 80, 16.IX.1911.

¹⁵ Za Hrvatsku Sokolanu dali su oveće prinose i Krešimir Jurić, Gustav Červar, Mate Milković, ravnatelj Viktor Scarpa, dr. Jerko Machiedo, dvorski savjetnik dr. Jerko pl Thommaseo, Ivan Sikirić, Dragutin Zach, dr. Hugo Werk, dr. Frano Alačević, dr. Stjepan Spalatin.

¹⁶ Josip Beroš, Domaći Talijani, protivnici naših narodnih aspiracija u službi Austrije. Zadarska revija, 1965, 300.

**Popis knjiga Hrvatske knjižarnice V. Göszla
u Zadru iz 1910.**

ravnatelj ugledne knjižarske kuće tt. Kugli, jer se njegova sestra Zlata udala 2. studenoga 1918. za Zlatka Kuglija. Vjekoslav Göszl je umro u Zagrebu 7. prosinca 1936. godine, te je pokopan na Mirogoju.

Angjelinović, poznat iz studenog 1918. kada je obavio značajnu ulogu u Zagrebu u procesu ujedinjenja Države SHS s Kraljevinom Srbijom djelujući kao šef policije.¹⁷

Knjižara 1912. ipak radi, jer tada izdaje razglednice iz balkanskih radova¹⁸, ali poslije toga čini se da obustavlja rad, jer se očito braća Göszl nisu mogla nositi sa snažnom protupravaškom politikom koju su zastupali u Zadru gotovo svi, a možda su i ostale knjižare (Hrvatska kršćanska tiskara, tiskara Ernesta Vitalianija, tiskara Biankinija, tiskara A. Jankovića) zadovoljavale potrebe tržišta. Dva hrvatska zadarska novčana zavoda (Zemaljski vjeresijski zavod i Hrvatska pučka banka) također ne iskazuju iščekivane rezultate, jer odlaskom bana Raucha veze Hrvatske, Dalmacije i Bosne slabe.¹⁹ Postavljanjem grofa Maria Attemsa iz Trsta za namjesnika Dalmacije i odlaskom baruna Nike Nardellia²⁰ 1911. s namjesničke stolice zahlađuju i službeni odnosi Zadra i Zagreba.

Vjekoslav Göszl napušta Zadar. Poslije Prvog svjetskog rata živi u Zagrebu u Ilici 37 na drugom katu, budući da je bio

¹⁷ Kosta Milutinović, *Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910.-1914.)*. *Zadarska revija*, 14, 1965. 26.; T. Ganza *Aras, Proslava Jugosl. omladinskog pokreta u Zadru*. *Zadarska revija*, 1965, br. 4., str. 323-325.

Angjelinović je u studenom 1911. postao šef zagrebačke policije, te je zaustavio Stjepana Radića, koji nije pristajao na beskompromisno ujedinjenje sa Srbijom, već je tražio da se pregovorima dođe do zajedničkog rješenja. No treba reći da su zbivanja 1912. u Zadru bila presudna i na formiranje Ljubomira Maštrovića, koji je u to vrijeme bio maturant, te Aleksandra Makieda, T. Polića, J. Štambuka. ("Hrvatska kruna", 66, I.VII.1912. Vidi i Tereza Ganza *Aras, Bibliografija dr. Vjekoslava Maštrovića. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, sv. 37. Zadar 1995. Uvod)

¹⁸ "Hrvatska kruna", 110, 7.XII.1912.

¹⁹ "Hrvatska kruna", 68, 5.VIII.1911.

²⁰ Niko Nardelli (Dubrovnik, 25.VI.1857.-Dubrovnik, 4.XII.1925). Bio je prvi Dubrovčan koji je bio na visokoj časti namjesnika Dalmacije od 1906. do 24.VI.1911. Pravo je studirao u Grazu, gdje je 1877. i doktorirao, radeći od 1881. pa do 1911. u dalmatinskoj Vladi u Zadru. Bio je protiv politike novog kursa koji je u "Crvenoj Hrvatskoj" zastupala Narodna stranka, te je kao čovjek Beča pokušao stišati antiaustrijsko raspoloženje u Dalmaciji. Međutim kao Dubrovčan bio je i za hrvatsko-srpsku slogu, te je prijateljevao i s Perom Čingrijem. (Ivo Perić, Niko Nardelli u ulozi austrijskog namjesnika u Dalmaciji. U: *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije, Split 1990, 193-222*).

Ante Brkan iz Tinja kao i oba brata Göszl dali su po četiri krune.²² Bio je to početak sakupljanja sredstava za gradnju Hrvatskog doma pa se uobičajilo da se u određenim rokovima provede u sokolskoj župi sakupljanje. Akcija za dom je izašla izvan zadarskih okvira, pa je čak gradsko poglavarstvo Zagreba upisalo deset udjela u iznosu od 1.500 kruna, a održan je i koncert uz sudjelovanje poznatih pjevača i muzičara.²³ Sokolaši su često priređivali izlete u povijesna mjesta, i bilo je to vrijeme kada je hrvatski duh bio vrlo prisutan u društvenom životu grada, osobito nakon izgradnje Hrvatskog doma u kojem su 6. siječnja 1912. izvedeni i izvadci opere "Nikola Šubić Zrinjski", koračnica "Frankopanka", popijevka "Večer na Savi" od Zajca i drugo.²⁴

Oko 1910. Milan Göszl počinje povremeno dolaziti u Dubrovnik, koji je 1903. imao 8.437 stanovnika. Četiri dubrovačka lista: "Crvena Hrvatska" tiskana u tiskari Dragutina Pretnera, Prava Crvena Hrvatska, pokrenuta 1905. i tiskana u De Giullievoj Hrvatskoj tiskari, Dubrovnik i Srđ (izlazi od 1906-1908), tiskani u Srpskoj dubrovačkoj štampariji M. Gracića, odnosno Antuna Pasarića, nesmiljeno međusobno konkuriraju, napadajući jedni druge i stranke koje iza njih stoje. Pod jakim pritiskom Srba-katolika uredništvo Crvene Hrvatske po odlasku Frana Supila u Rijeku sve više slabi u svojoj pravaškoj orijentaciji, a Prava Crvena Hrvatska iza koje stoji Čista stranka prava don Ive Prodana raspolaže s malo materijalnih sredstava, što se onda odrazilo na kvaliteti lista, pa i ona prolazi kroz više promjena i orijentacija.

Vijesti o ugroženosti Hrvata na dubrovačkom području često su bile predmetom pravaški orijentiranih stanovnika Zadra. Na Dalmatinski sabor u Zadru dolazi dr. Pero Čingrija, koji je među narodnjacima najbrže prihvatio "novi kurs" izabran u vanjskim općinama Dubrovnika i Cavtata. I R. Arneri i dr. Melko Čingrija bili su izabrani u dubrovačkoj regiji ali kao veleposjednici. Melko Čingrija postao je predsjednikom Hrvatske vjeresijske banke, koju je 1902. pomogla utemeljiti Austro-Ugarska banka.²⁵ Osnivanjem Hrvatske vjeresijske banke došlo je do natjecanja Hrvata s onima koji su se vezali uz Srpsku banku za Primorje i Srpsku štedionicu u Kotoru i Zadru, te podružnicu Jadranske banke iz Trsta. U tom razvoju listovi su imali važnu ulogu. No Prava Crvena Hrvatska, pokrenuta 1905., nije bila dovoljno konkurentna ostalim listovima, iako je i ona imala svoje pristaše, osobito u Konavlima i Janjini.

Moto Prave Crvene Hrvatske 1905. bio je: "Povratiti Dubrovniku naziv krune hrvatskih gradova", a Konavljani su oduševljeni programom lista u kojem je naglašeno "Iz puka niknuo, puku ćemo služiti i njegovu dobru i napretku osobitu brigu posvetiti".²⁶

Dubrovnik postaje slaba točka pravaša, ali su oni svjesni značaja tog područja. Oni sazivaju skupštinu "čiste" stranke prava u Dubrovniku 12. svibnja 1906., a većinu prisutnih čine gosti iz zadarsko-šibenskog područja, iako je to važna skupština na kojoj je objavljena rezolucija o socijalnom i gospodarskom radu.²⁷ U srpnju 1909. održan je u Du-

²² "Hrvatska kruna", 34, 29.III.1910. i 35, 31.III.1910. Na zarukama Milana Göszla s Katarinom Brkan su Božo Pivalica i Petar Pilić, najbliži suradnici braće Göszla, dali dosta velika sredstva.

²³ "Hrvatska kruna", 102, 29.XI.1911.

²⁴ "Hrvatska kruna", 2, 3.I.1912.

²⁵ T. Ganza Aras, *Politika novog kursa dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992, 42

²⁶ "Prava Crvena Hrvatska", 2, 25.III.1905.

²⁷ T. Ganza Aras, *Politika*, n.dj., 47.

brovniku sastanak Hrvatske pučke napredne stranke, ali su dr. Smodlaka i dr. Ivan Lorković još više unijeli zabunu među narod, jer su ih dočekali Srbi, te se mnogo govorilo o narodnom jedinstvu, a osuđivao se zbog veleizdajničke parnice i ban Pavao Rauch. Nadu da nije sve izgubljeno daje uspješno održavanje Euharističkog kongresa 2.-5. kolovoza 1909. u Dubrovniku. No odlazak Pavla Raucha s banske stolice u Zagrebu osjeća se i u Dubrovniku. Dubrovačke vlasti bez ikakvog obrazloženja zabranjuju osnivanje društva "Kvaternik".²⁸ U Dubrovniku Srbi 1910. proturaju ideju da je hrvatstvo politički, a ne nacionalni fenomen, da je ono austrijska tvorevina, podržana od katoličke crkve, s ciljem da se na religioznoj osnovi razbije etničko-jezično jedinstvo na cijelom Balkanu, što su po mišljenju dubrovačkih Srba, a sve više i Srba-katolika, bili Srbi. Osobito se sprječava širenje utjecaja iz Zagreba, a sporno pitanje je dakako Bosna i Hercegovina, koja je nakon aneksije Monarhiji postala vruće područje, koje je neprestano vrelo.

Slijedeća je godina bila još teža. U Dubrovniku je 26. i 27. kolovoza održana skupština pravaške omladine, te je Mile Budak govorio o hrvatstvu i srpstvu na svoj poznati nepomirljiv način.²⁹ No na drugoj strani osniva se u Dubrovniku društvo "Ljudevit Gaj", koje osniva knjižnicu i anafalbetske tečajeve i djeluje na liniji južnoslavenskog jedinstva.³⁰ Ima i čisto ekstremnih srpskih istupa.

U međuvremenu Dubrovnik postaje privlačno mjesto življenja. Buđenje gospodarskih snaga i izlazak iz tvrđavnog okvira pokazuje otvaranje tramvajske linije na potezu Gruž-Dubrovnik, a osobito komforni hotel "Imperijal", koji je izgrađen češkim kapitalom, a koji je privlačio u ovaj povijesni grad veći broj stranaca.

Polovicom 1910. Dubrovnik dobiva i oveću vojničku posadu, te se 36 oficirskih obitelji, čiji su članovi govorili njemački, preselilo iz Zadra u Dubrovnik zajedno sa zbornim domobranskim zapovjedništvom, a izbijanjem balkanskih ratova ovo područje postaje zanimljivo i za novinare, jer su se ovdje mogle na izvoru prikupiti vijesti koje su se mogle slati u svijet.

Prava Crvena Hrvatska tiskana je od 19. ožujka 1905. u Dubrovačkoj hrvatskoj tiskari. Nominalni urednik lista bio je Vlaho Kelez, Andrija Ćurlin, zatim Frano Schick, a 1918. Ivo Birimiša, ali je list obično uređivala grupa urednika. Bio je to list kršćanskih socijalista s kojima su zajednički nastupali i članovi Stranke prava.

"Crvena Hrvatska" je tiskana u Dubrovačkoj hrvatskoj tiskari (Dragutina Pretnera), ali zbog politike novog kursa prelazi u Srpsku tiskaru, odnosno kasnije, točnije od 1906. u tiskaru Ive De Giulia, koja je bila komanditno društvo. Ova je tiskara bila oko 1910. godine najopskrbljenija tiskara i imala je 3000 kg slova, jedan veliki brzotiskarski stroj i dva moderna mala stroja. Braća Göszl su, kako se čini, surađivala s tiskarom Ive De Giulia i s Dubrovačkom hrvatskom tiskarom. U "Crvenoj Hrvatskoj" se krajem 1909. objavljuje reklama da se najljepše božićne kuglice mogu nabaviti samo u Hrvatskoj knjižarnici u Zadru.³¹ U De Giulliovoj tiskari se tiska "Priručna zbirka austrijskih zakona" što je bio

²⁸ "Hrvatska kruna", 113, 1.XI.1910.

²⁹ "Hrvatska kruna", 73, 23.VII.1911.

³⁰ "Hrvatska kruna", 96, 11.XI.1911.

³¹ "Crvena Hrvatska", 103, 24.XII.1909.

zahtjevan zadatak koji je zahtijevao veliku tiskarsku vještinu, pa je kao prvi svezak krajem 1909. otiskan "Obrtnički red" dr. H. Glucka.³²

Na izborima za Dalmatinski sabor pravaš don Ivo Prodan dobiva svega 353 glasa, a Borelli 355, pri čemu oko tisuću Hrvata nije ni izašlo na izbore iz raznoraznih razloga. Pravaši su znatno oslabljeni.³³ Položaj pravaškog tiska u Dalmaciji a i u Dubrovniku sve je teži, pa je "Prava Crvena Hrvatska" u travnju 1912., kada je već namjesnik Dalmacije bio Mario Attems, cenzurirana na 16 mjesta, zbog kritike komesarijata koji je uveden nakon raspusta dubrovačke općinske skupštine.³⁴

I upravo 1912. godine De Giullijevu tiskaru kupuje Milan Göszl, proširivši poslovanje dobro uređenom papirnicom, budući da je velik broj ratnih dopisnika na ovom uzburkanom području činio dobru klijentelu. Jedno od prvih djela koja je tiskao u svojoj tiskari su razglednice "Juriš Crnogoraca na Tuzi".³⁵

Od 1914. do 1918. Milan Göszl je mobiliziran u 25. domobransku pukovnicu, pa se s velikim teškoćama tiska i "Prava Crvena Hrvatska" i "Crvena Hrvatska", dok su srpski listovi obustavljeni. Iz "Prave Crvene Hrvatske" tog razdoblja saznajemo kakvo je bilo stanje na frontovima ali i u samom Dubrovniku. Zbog udaljenosti od Zadra kao administrativnog centra uočavamo čak nešto veće slobode u tisku nego u Zadru i u Zagrebu. No živi se teško. Od 1. kolovoza 1914. do 31. srpnja 1918. Dubrovnik je dao za Crveni kriz 8.654.000 kruna, a dubrovačka bolnica bila je puna ranjenih vojnika, čija su se imena, kada umru, objavljivala u novinama. Rat se financira i zajmovima, i u osam ratnih zajmova u Dubrovniku je skupljeno 9.796.000 kruna, te je stanovništvo, zbog posvemašnjeg izostanka turizma, dosta osiromašilo.³⁶

Ratne prilike izazivaju nezadovoljstvo Dubrovčana pa su u listopadu 1917. zabranjene demonstracije, jer zbog toga što "živimo u užem ratnom području, svaka se demonstracija lako pretvara u bunu, protiv koje se mora bezobzirno, eventualno oružanom rukom postupati".³⁷ Ovaj letak Kotarskog poglavarstva otiskan je u Dubrovačkoj hrvatskoj tiskari, kako se zvala Göszlova tiskara.

Problem prehrane pučanstva bio je 1917., kada je u Hercegovini i Dalmaciji vladala silna suša, također vrlo velik. To je godina kada je Dalmatinski pokrajinski odbor stupio u vezu sa Zemaljskom vladom i Hrvatskim Radišom u Zagrebu, te je izvjestan broj djece iz Dubrovnika i okolice poslan na prehranu u sjevernu Hrvatsku, čime je stvorena veza koju je kasnije njegovao i Milan Göszl, vodeći više godina dubrovačku podružnicu Hrvatskog Radiše.³⁸

Po raspadu Austro-Ugarske Monarhije, kada je formiran Mjesni odbor Narodnog vijeća za Dubrovnik na čelu s dr. Perom Čingrijom, Lukom Bonom i dr. Stijepom

³² "Crvena Hrvatska", 101, 18.XII.1909.

³³ "Hrvatska kruna", 60, 8.VII.1911.

³⁴ "Hrvatska kruna", 38, 17.IV.1912.

³⁵ "Hrvatska kruna", 110, 7.XII.1912.

³⁶ "Prava Crvena Hrvatska", 702, 28.IX.1918.

³⁷ Josip Vidmar, Prilozi građi za povijest 1917-1918. Arhivski vjesnik, I, Zagreb 1958, 43. Dokument se čuva u Povijesnom arhivu Dubrovnika, Gradsko poglavarstvo, br. 2043.

³⁸ "Prava Crvena Hrvatska", 693, 27.VII.1918.

Kneževićem, prilike se nisu sredile. Opljačkani su vojni magazini, pa i vojnička blagajna austro-ugarske vojske, te je "dubrovačka milijunaška afera" još nekoliko godina privlačila pažnju javnosti, jer se nije moglo otkriti tko se okoristio novcem austro-ugarske vojske.³⁹

U proljeće 1919. Milan Göszl se ponovno nalazi na čelu svoje tiskare i knjižare, a umjesto "Prave Crvene Hrvatske" sada Göszl tiska "Narodnu svijest" koja izlazi nekoliko godina. Milan Göszl je svoje poduzeće morao nanovo registrirati, a budući da nije imao dovoljno sredstava za reorganizaciju tiskare uzeo je kompanjona, te je tiskaru protokolirao pod imenom Milan Göszl i drug, zajedno s Anđelom Kučinom, najavivši da će se baviti tiskarskim obrtom, knjigovežnicom i prodajom papira.⁴⁰

No proljeće 1919. je vrijeme velikih progona svih stranaca, osobito Nijemaca i Mađara, kojima se odriče čak i izborno pravo i tjera ih se da optiraju u svoje matične zemlje. Göszl je uvidjeo da se neće moći održati ako tiskaru vodi pod svojim njemačkim prezimenom. Zato 8. rujna 1919. mijenja ime firme u "Jadran - tiskara, knjižarnica i industrija papira u Dubrovniku" s time da je Milan Göszl naveden kao vlasnik, a kao poslovođa Anđelo Kučina.⁴¹

Znajući da će se održati samo ako pruža najbolje usluge, Milan Göszl već u kolovozu 1919. posuđuje novac od Mihe Ercegovića te nabavlja nove strojeve, što mu omogućava da do 1930. objavi oko 200 knjiga, što je u tom vremenu svakako zadivljujući poduhvat. Göszlova tiskara postaje u tom vremenu najznačajnija tiskara u Dubrovniku. On je naime 1924. preuzeo i tiskaru Pretnera i Tošovića s cijelom njenom nakladom, a 1926. i Srpsku štampariju, osnovanu 1879., što mu vjerojatno Srbi nisu mogli nikako oprostiti. Milan Göszl je 1930. osnovao i posebno foto odjeljenje i imao 45 tipografa, što je ovu tiskaru svrstavalo među najveće tiskare na Jadranskoj obali. Štamparija je 1930. imala jednu sлагаču mašinu, 5000 kg slova, 2 brzotiskarska stroja, 2 mala tiskarska stroja, jedan automat s kapacitetom 6000 otisaka dnevnog formata, knjigovežnicu s 18 strojeva, te foto odjeljenje u kojem se mogao kupiti aparat, foto papir, ali i naručiti izrada snimaka i povećanja.⁴²

Göszl tiska sve što je potrebno Dubrovčanima i njihovim institucijama. On je tiskar svih izdanja dubrovačke Trgovačke-obrtničke komore koju je vodio Medini, pa 1923. tiska "Dubrovačke trgovačke uzance". tj. odredbe koje su trebale dubrovačkim brodarima koji su i tada uživali glas velikih prijevoznika na moru, a 1928. pet brojeva "Izveštaja" iste komore.

U svojoj tiskari Göszl je odštampao i "Evangelistar to jest epistole i evanđelja preko sve godine. Po novom rimskom Misalu" priredio opat Petar Vlašić, franjevac" (Dubrovnik 1921.), koji je napadnut od nekog V.L. zbog lošeg prijevoda.⁴³ U 1923. godini Göszl je

³⁹ *Dubrovačka milijunaška afera, Dubrovnik 1921; Franko Mirošević, Prilike u južnoj Dalmaciji za vrijeme postojanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest, 26, Zagreb 1993, 265 i 268.*

⁴⁰ *Povijesni arhiv Dubrovnika (dalje: PAD), registar okružnog suda, knjiga A I, br. 53/1-16.IV.1919.; Dalmatinski glasnik, Split, 32, 26.IV.1919.*

⁴¹ *Isto, 53/2 - 8.IV.1919.; Dalmatinski glasnik, Split, 66, 12.IX.1919.*

⁴² *Izveštaj Trgovačko obrtničke komore u Dubrovniku, 1928, br. 5, str. 101.*

⁴³ *Dubrovnik, 49, 21.VI.1922., str. 50, te odgovor u "Narodnoj svijesti". Vlašić je 1934. bio kanonik beogradske nadbiskupije.*

objavio "Psalme Davidove", koje je preveo s hebrejskog opat Petar Vlašić, franjevac Male braće. Kao i "Evangelistar" i ovo je izdanje kritizirano, samo je ovaj put pisao o njemu Vida V. Vukasović.⁴⁴

U Göszlovoj tiskari objavljena je 1922. i knjižica dr. Gj. Orlića "Pitomi Dubrovnik i klimatsko liječenje", čiji je čisti prihod išao u korist liječenja oboljelih od tuberkuloze u Dubrovniku.⁴⁵

Kada je u vrijeme Davidovićeve vlade popustila na nekoliko mjeseci centralistička tendencija Göszl započinje tiskati 1924. tjednik "Hrvatska domovina", koju je uređivao J. Čogelja. Za svoje zasluge na tiskanju "Evangelistara" i održavanja hrvatske riječi u Dubrovniku izabran je u Zagrebu od Družbe Hrvatskog zmaja u tom vremenu za "Zmaja od Petke", pa se može pretpostaviti da je stanovao negdje u okolici hotela Petke u Gružu.⁴⁶ Iz arhive Zmaja saznajemo da je bio i osnivač podružnice Hrvatskog Radiše u Dubrovniku, ali je 1922. na Gundulićevoj poljani došlo do napada na članove Hrvatskog Radiše od strane ekstremnih srpskih omladinaca, pa je i Milan Göszl morao ograničiti djelovanje društva na skromno vegetiranje i gotovo skriveno slanje djece u Zagreb i Njemačku na nauk.⁴⁷

Vrijeme Dubrovačke oblasti od 1924. do 1928. su zapravo najbolje godine Dubrovnika u međuratnom razdoblju, a i Göszl mnogo radi. Turizam postaje ponovno najkonjunktornija privredna grana grada, pa Göszl tiska turistički vodič Luja Vojnovića "Dubrovnik. Ragusa. Ein historischer Spaziergang", dakle na njemačkom jeziku, koji mu je bio materinji, a koji je prof. P. Radoničić 1926. preveo na hrvatsko-srpski, odnosno B. S. Vukovitch 1929. na engleski. Tiskanje ovog turističkog vodiča na njemačkom jeziku izazvalo je dosta veliku pozornost, pa je njegovo izdavanje prijavljeno i Državnom odvjetniku, no on nije pronašao ništa kompromitirajuće za jugoslavensku državu, odnosno ništa što bi raspirivalo nacionalne sukobe i što bi mu dalo povod za zabranu knjige.

Međutim, velika svjetska kriza zaustavila je dolazak turista u Dubrovnik i grad koji je ostao bez svoje ranije trgovačke i brodarske uloge pada u krizu. Milan Göszl, koji ima četvero djece: Zlatka, Dubravka, Hrvoja i Tomislava nedolaskom turista također zapada u poteškoće, pa ne može otplaćivati uredno dug Ercegoviću, pa se upisom u registru a vjerojatno i zbog revizije obrtnih radnja po Zakonu o Obrtu tvrtka sada zove "Jadran. Knjižarnica i papirnica, štamparija i knjigovežnica, foto radnja" ali su vlasnici po polovici M. Göszl i Miho Ercegović. Iz opisa se vidi da se trgovina bavi svaštarenjem na veliko i malo, pa se prodaje čak i galanterijska roba.⁴⁸ Usprkos golemim naporima, Milan Göszl i dalje tone i 17.VIII.1937. upisan u registar Okružnog suda vlasnik "Jadrana" samo Miho Ercegović, što znači da je Milan Göszl izgubio tiskaru i knjižarnicu.⁴⁹

Obitelj Göszl je za vrijeme velike svjetske krize proživjela pravu golgotu. Do izvjesnog popuštanja dolazi 1934. godine sa slabljenjem krize.

⁴⁴ *Dubrovnik*, 20. 4.V.1923.

⁴⁵ *Dubrovnik*, 60, 29.VI.1922.

⁴⁶ *Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Družba Hrvatskog zmaja, sig. 114-934 i 115-934/1936.*

⁴⁷ "Dubrava", 46, 15.II.1936.,str. 4.

⁴⁸ *PAD, Reg. okružnog suda 53/3-4.VI.1932.; Službeni glasnik Primorske banovine, 75, 27.IX.1932.*

⁴⁹ *Isto, 53/4-17.VIII.1937.*

Naslovna stranica koledara "Svačić" u Zadru iz 1907.

Ponovno oživljava rad podružnica Hrvatskog Radiše čiji je predsjednik Milan Göszl, potpredsjednik Baldo Poković, tajnik Stijepo S. Bjelovučić, blagajnik Pero Kurajica, referent za pomoćnike Miho Kulušić, a referent za odgoj i zaštitu šegrta M. Martinović, te član odbora za prosvjetu dr. Rugjer Bracanović.⁵⁰

Međutim, trebalo je još pet mjeseci da društvo Radiša počne s radom i tada se sastav odbora ponešto mijenja, pa ulaze Marin Selak i Pero Orepić.

Podružnica je dosta aktivna. 26. svibnja 1935. priređen je izlet u Komac, pa se razgledava tvornica tjestenine Kisić-Orepić i vinski podrum Kolića, a mjesec dana kasnije i u Ljut, te se u ovaj izlet uključilo tisuću Dubrovčana.⁵¹ Göszl poziva na okupljanje hrvatskih snaga. On 12. rujna 1935. objavljuje i oglas s naglašavanjem cilja Hrvatskog Radiše "Ustrajnim i dugim radom otvoriti put najmlađim i najpotrebnijim u sve grane narodne privrede i učiniti od njih ljude radine, neovisne i karakterne" s naglašavanjem: "Čuvajmo i jačajmo našeg "Hrvatskog Radišu" jer time utiremo put svojoj boljoj budućnosti."⁵² Pitomci Hrvatskog Radiše slani su i u Njemačku, gdje su se školovali u elektrotehnici i radiotehnici, jer škola tih vrsta na našem području nije bilo.

U proljeće 1934. osnovana je u Dubrovniku i podružnica hrvatskog kulturnog društva iz Sarajeva "Napredak", i u ženskom odboru tog društva se nalazi u tom vremenu Katica Göszl.⁵³ Ovo društvo s hrvatskim pjevačkim društvom "Gundulić", "Dubrava" i "Crkvenim zborom" organizira uskoro zatim veliki koncert. U Dubrovniku je osnovana i podružnica Napredkove zadruge, koja je novčano pomagala potrebite članove. Podružnica "Napredka" je na Uskrs 1935. priredila akademiju u korist fonda za pripomoć siromašnim učenicima, te je tu Milan Göszl, koji je na tom polju imao dosta iskustva iz Zadra, svakako mnogo pomogao uspjehu akcije.⁵⁴ Ponovnoj popularnosti Milana Göszla u dijelu dubrovačkih građana koji su se prisjećali zadnjeg desetljeća Austro-ugarske vladavine u Dalmaciji kada je Monarhija dosta učinila na poboljšanju života, donosi povratak njemačkih turista u Dubrovnik. Samo u srpnju 1934. u Dubrovnik je došlo 669 Austrijanaca koji su ostvarili 5229 noćenja, te 309 Nijemaca sa 3196 noćenja.⁵⁵ Milan Göszl pripada onoj rijetkoj skupini koja savršeno zna njemački, pa je tražen i kao prevodilac i kao posrednik. Od 1935. godine njemačka Akademija iz Münchena uspostavila je lektorate u Splitu i Dubrovniku, i ona organizira tečajeve njemačkog jezika za početnike, napredne te za trgovačko dopisivanje, jer su nakon sklapanja trgovačkog ugovora između Jugoslavije i Trećeg Reicha svi tržišni viškovi izvoženi u Treći Reich.⁵⁶ Dubrovnik je imao u tom vremenu na Pilama kod kavane Dubrovnik i Njemačku čitaonicu, a 29. veljače je u prostorijama Dubrovačke biblioteke, koju vodi dr. Albert Haler, održan koncert koji su izvodili Wolf, Dorfer, Koch i Dora Trojanović, a izvodile su se skladbe Handela, Schuberta i Corellia. U veljači 1940. prof. dr. Heisl Nitschke je na Pilama održao predavanje "Fridrich Schiller", a 11. prosinca dr. Arnold predaje o Fridrichu Nietzscheu.⁵⁷

⁵⁰ "Dubrava", 20, Božić 1934, str. 12, te 27. Uskrs 1935.

⁵¹ "Dubrava", 33, 16.VII.1935.

⁵² "Dubrava", 38, I.X.1935.

⁵³ "Dubrava", 6, Uskrs 1934.

⁵⁴ "Dubrava", 25, 15.III.1935.

⁵⁵ "Dubrava", 16, 15.IX.1934.

⁵⁶ "Dubrava", 38, I.X.1935.

⁵⁷ "Dubrava", 86, 2.III. i 110, 25.XII.1940.

Pobjedom Mačekove stranke u Hrvatskoj lakše dišu i hrvatski narod i manjine. Tiskara "Jadran" je preimenovana u Dubrovačku hrvatsku tiskaru i u njoj se tiska "Dubrava" pod imenom "Hrvatska Dubrava". Međutim, trajalo je to vrlo kratko. Sugeriralo se na osjetljivom dubrovačkom području da se ne naglašava suviše hrvatstvo, pa se i tiskara pod utjecajem seljačko-demokratske koalicije vraća imenu "Jadran" a list se ponovno naziva "Dubrava".

Kada je od 15. do 18. srpnja 1937. priređen u Dubrovniku euharistički kongres pod vodstvom dijecezanskog biskupa dr. Josipa Marije Carevića i predsjednika dr. Mihe Skvrce, u upravnom odboru nalazimo i ime Milana Göszla, koji je očito pripadao najuglednijim ljudima tadašnjeg Dubrovnika.⁵⁸

Međutim poslije Münchenskog sporazuma 1938., kada Čehoslovačka gubi Sudete, dakle svoju obranu prema Trećem Reichu, Dubrovčani se iz solidarnosti s brojnim Česima u Dubrovniku ponovno kritički odnose prema Nijemcima, a žrtva toga bio je Milan Göszl koji ispada iz svih društava, pa njegovo ime više ne susrećemo ni u upravnom odboru Hrvatskog Radiše, čiji predsjednik postaje prof. Maks Milošević. U 1939. Milan Göszl ima samo malu knjižaru i papirnicu između crkvenog tornja i Gradske kavane u kojoj prodaje razglednice, cigarete i fotomaterijal, da bi onda i naziv te radnje promijenio u Foto knjižara "Jadran" na trgu Kralja Petra, prodajući uglavnom materijal za Leica fotoaparate i razvijajući filmove za turiste.⁵⁹

Stvaranjem Nezavisne države Hrvatske vraćen je i Göszlu ugled. Poslije kapitulacije fašističke Italije, kada je njemačka vojska okupirala Dalmaciju, Dubrovnik biva preplavljen njemačkom vojskom i osobito njemačkim oficirima koji se na ovom području oporavljaju, pa Milan Göszl ponovno djeluje kao prevodilac, posrednik, prijatelj i Dubrovčana i Nijemaca. Ova uloga je za njega bila fatalna, a da se nije osjećao krivim pokazuje što se nije povukao zajedno s njemačkom vojskom kada su partizani ušli u Dubrovnik.

Bez ikakve mogućnosti obrane, vojni sud Komande južnodalmatinskog područja donio je 26. rujna 1944. presudu po čl. 16 Uredbe o vojnim sudovima, narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije od 24. svibnja 1944., po kojoj je s još dvadesetak imućnih Dubrovčana Milan Göszl osuđen na smrt. U tekstu presude je rečeno da su osuđeni "jer su svjesno i dobrovoljno stupili u aktivnu službu neprijatelja, špijunirali putem usmene i pismene propagande itd." Presuda je izvršena istog dana kada je i donesena na otočiću Daksi, a zajedno s Göszlom ubijen je i don Josip J. Šmit, rođen u Vukovaru 1914. godine.⁶⁰

Tako je Milan Göszl prošao tragičan put od Rume do Dubrovnika, smatrajući Hrvatsku svojom trajnom domovinom na čijem su području njegovi živjeli već dugo vremena.

⁵⁸ "Hrvatska Dubrava", 75, 1.VI.1937.

⁵⁹ "Dubrovačka rivijera", 14.II.1939, i "Dubrava", 79, 13.I.1940.

⁶⁰ "Dubrovački vjesnik", 1990, 2085, 6.X.1990. str. 5.

Što se dogodilo s njegovom obitelji nisam uspjela ustanoviti. Uglavnom prezimena Göszl u Hrvatskoj više nema.⁶¹

Obitelj Göszl je jedna od brojnih obitelji koje su nestale u vihoru Drugog svjetskog rata s hrvatskih prostora. Mislim da upravo na ovaj način možemo valorizirati zasluge Nijemaca na gospodarskom, kulturnom unapređivanju hrvatskih prostora i uklapanju tog prostora u Srednju Europu. Oni su donijeli na hrvatske prostore poseban osjećaj prema radu i dužnostima, nesebično dijeleći svoje znanje i iskustvo i plaćajući to relativno kratkim životom.

⁶¹ *Brat Jakob bio je trgovac i umro je u Beogradu još prije rata. Sestra Zlata se udala za Zlatka Kuglia, ali je umrla već i njezina jedina kćer, koja je bila povjesničarka umjetnosti. Sestra Olga udala se za dr. Bošnjakovića. Vilim je umro kao dijete. Vjekoslav je umro 1936. Sestra Marija je stanovala na Ilirskom trgu 5 a i nije se udavala. Sestra Ida udala se za Adama Mataića, sudskog pristava.*

Stjepan SRŠANSebastijan K. Redlstein – Osječki dnevnik
1804.-1832.**O piscu *Dnevnika***

Redlsteinovi su bili stara osječka gornjogradska obitelj doseljena u 18. st. iz Njemačke. Djed im je bio pekar u njemačkom gradu Ochsenhausenu. Otac je Redlsteinov otišao iz Njemačke na usavršavanje (vandrovanje) kožarskog zanata i došao u Osijek. Tu je našao posao kod kožarskog majstora u Gornjem gradu Antuna Freidenbluma. Poslije smrti majstora oženio je udovicu - majstoricu Rozaliju rođ. Brožan (Broschan) i preuzeo radnju. Brožanovi su bili stari Osječani, osobito mesarski majstori u Tvrdi. Pisac nema baš lijepo mišljenje o ženi svoga oca, tj. svojoj maćehi, kako se to može čitati u *Dnevniku*.

Nakon smrti svoje prve žene Rozalije r. Brožan oženio se piščev otac po drugi puta, i to Margaretom Schlegel, rođenom 1748. godine. Ona mu je 1770. godine rodila sina Lorenza koji je slijedeće godine umro. Godine 1771. rodila je kćerku, ali je i ona ubrzo umrla, a slično je i 1772. godine rodila sina Matiju koji je umro nakon rođenja. Godine 1774. rodila je sina Josipa koji je umro nakon tri godine. I konačno 15. siječnja 1778. godine rodila je Karla Sebastijana, tj. pisca ovoga *Dnevnika*. Sebastijanov otac je umro rano, već 1781. godine, pa se dalje brinula za njega njegova majka Margareta koja se uskoro udala za Johanesa Juramea, također kožarskog majstora i gradskog zastupnika. Pisac je o svome očuhu Johanesu imao vrlo dobro mišljenje i smatrao ga je pravim ocem. On je 1785. godine poslao Sebastijana u školu, a zatim u gimnaziju. No nakon smrti svojega brata Johanesa, očuh Jurame prekinuo je Sebastijanovo školovanje i dao ga na izučavanje kožarskog obrta kako bi mogao preuzeti obiteljsku radnju.

Na zanat je Sebastijan pošao 17. svibnja 1793. godine te je učio dvije i pol godine, a onda je godinu dana bio kalfa. Dana 1. ožujka 1796. godine otišao je na usavršavanje (vandrovanje) svoga zanata u Peštu. Budući da mu je očuh 1797. godine naglo umro, Sebastijan se u dvadesetoj godini života morao vratiti u Osijek gdje je preuzeo obiteljsku kožarsku radnju, u Gornjem gradu kraj crkve (danas Županijska ul. 2).¹

Tradicija je bila nastaviti profesiju svoga oca kao osnovnu djelatnost obitelji. Tako su se po nekoliko stoljeća vodile trgovačke i obrtničke radnje koje su prelazile s oca na sina. Sebastijan je naslijedio radnju, određeni kapital, i što je najvažnije - tržište.

O samom poslu, gospodarenju, svojoj ženidbi i djeci, o prilikama u Osijeku i šire, o ratovima, bolestima, vremenu i običajima, o izdacima i cijenama zapisivao je Sebastijan Karlo Redlstein u *Dnevnik* koji je vodio od vremena do vremena. Tako je zorno opisao

¹ *Mnogo podataka o Osijeku, prilikama, ljudima, gradskoj upravi i gospodarstvu daju nam gradski zapisnici Osijeka - vidi: Stjepan Sršan, Zapisnici općine Osijek 1786.-1794., Osijek 1996. Dalje još nisu objavljeni.*

ratove za vrijeme Napoleona Bonaparte'a te prikazivao njihov odraz na građane Osijeka i šire.

Zanimljiv je opis dao svojih dječjih igara u Osijeku kao: različitih igara svećenika, vojske te igre s loptom. Tako možemo zaviriti u igre djece u Osijeku krajem 18. stoljeća.

O kožarskom obrtu i trgovini ostavio je pisac pravu sliku. Osijek je bio poznato trgovačko-obrtničko središte u Podunavlju. Isticao se velikim sajmovima koji su vukli tradiciju još iz srednjeg vijeka te preko turskih vremena. Osobito je u Osijeku bio razvijen kožarski obrt. Od kože su pravili različite stvari; obuću, odjeću, zapregu, kola, sedla, namještaj i drugo. Klimatske su prilike značajno utjecale na kupnju kože i njezinih proizvoda; tako su u vrijeme toplih i suhih zima ljudi nosili manje kožne obuće i odjeće. Vjerni su opisi usjeva žitarica, vina, voća i sličnoga te njihovih cijena. Govori se i o snabdjevanju obrtnika i trgovaca, odnosno o primarnom izvoru za život poljoprivrednika. Autor navodi da je bilo gladnih i nerodnih godina, suša, mrazeva, kiša, hladnoća i u neobična vremena, ali i rodni godina. Opisi vremenskih neprilika: oluja i poplava, pojava komete i svega neobičnoga u *Dnevniku* su dio prošlosti Osijeka. Redlstein daje opis vladara i naroda vrlo zorno: slika karakter Engleza, hvali cara Josipa II., a kudi nasljednika cara Franju, govori dosta nepovoljno o mađarskom plemstvu i saboru, kao i o Srbima, ali ne šteti ni đakovačko-srijemskog biskupa Raffaya. Nije oduševljen gradskom upravom Osijeka, već iznosi velike zamjerke prvom gradonačelniku slobodnog i kraljevskog grada Osijeka, Baranyayu i drugim gradskim čelnicima, što je upozoravajuće i za kasnije naraštaje. Oštro šiba nepravde gradskih pročelnika.

Redlstein nije zapisivao baš sve, već samo ono što mu se činilo značajnijim, neobičnim ili što je htio ostaviti za sjećanje svojim nasljednicima i djeci. Zapažanja su mu točna, kako se to može vidjeti iz drugih izvora, ima svoje uvjerenje o trgovini: da se uvijek mora zaraditi, jer ako ne, onda je gubitak. U svojem radu i razmišljanju pokazuje vrline i mane pravih Nijemaca, koji su znali ni iz čega stvoriti mnogo. On je primjer onoga sloja Nijemaca koji su u hrvatsku Slavoniju, Baranju i Srijem unijeli racionalno gospodarenje i pripomogli njezinom napretku. U gospodarstvu i ugledu postigao je značajne uspjehe, čak mu je jednu kćerku oženio grofov sin, poručnik u vojsci.

Redlstein je svojim radom i trgovinom na kožama stekao lijepo gospodarstvo u Osijeku: imao je tri kuće u Gornjem gradu, i to br. 78, 228 i 432 te dva prazna građevna zemljišta pod brojem 670 i 671. Obično je držao po dva pomoćnika, gostionicu, dvoje slugu i sluškinju. K tomu je posjedovao čak 31 kosu livada, 18 jutara oranica, 3 motike vinograda, 2 krave i 2 konja te ostalu sitnu stoku. Jedna kuća mu je bila svrstana u 2. klasu, druga u 4., treća u 7. klasu.² Godine 1874. imao je kuću u Županijskoj ulici njegov sin Ferdinand, a drugi sin Arnold u Franjinoj ulici (danas Zadarska) te posjed Vinograda (danas južno od Divaldove ulice).³

Poslije 1832. godine Redlstein više ne piše svoj *Dnevnik*, barem ga nismo pronašli. Razlog tomu vjerojatno je bio veliki požar koji je izbio 16. siječnja 1833. godine kod

² Stjepan Sršan, *Stanovništvo Osijeka i njegovo ekonomsko stanje 1828. godine, Acta historico oeconomica*, br. 17, Zagreb 1990., str. 33.

³ Stjepan Sršan, *Stanovništvo i ulice grada Osijeka 1874. godine, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 3, Osijek 1995.

Redlsteina, o čemu govori franjevački ljetopisac.⁴ Taj je požar vjerojatno shrvaio Redlsteina jer mu je sav trud za nekoliko sati otišao u pepeo. Nakon toga Redlstein ubrzo umire, 1835. godine - u 57. godini života. Poslije smrti oca obiteljsko gospodarstvo preuzeo je sin Ferdinand koji je imao trgovinu željezne robe. Sama obitelj Redlstein nalazila se u Osijeku još poslije Prvog svjetskog rata. Zbog promjene vlasti i dolaska srpskog elementa, Redlsteinovi su se preselili u Friesach u Korušku 1926. godine, tako da poslije 1927. godine u Osijeku nema više ni jednog člana te stare esekerske obitelji Redlstein.⁵

O rukopisu

Redlsteinov je rukopis uvezana bilježnica od 330 stranica rukom pisanog teksta koja na kraju donosi različite recepte, anegdote i popis pokojnika. Bilježnica ima oblik 17x21 cm, pisana je tintom na debljem, pomalo požutjelom starom papiru njemačkom kurzivnom goticom, dosta čitljivim rukopisom. Kasnije se pisac hvalio da je u školi imao dobar rukopis. Jezik i pismo izdižu se iznad običnog majstorskog govora i odaju prilično obrazovanog čovjeka - poduzetnika. I dok je u dnevničkom dijelu pisao ono što je svojim zdravim, pomalo tvrdim, zapažanjima vidio, čuo ili čitao, dotle se kod recepata i anegdota služio i starim praznovjernim receptima. Tu mu je i rukopis dosta nečitljiv, pa se ponegdje ne može odgonetnuti što je napisao.

O gramatičkoj pravilnosti teško se može govoriti s današnjega motrišta. U pismo je pretočio uobičajeni njemački govor (pravopis) na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u Osijeku. Jezik mu obiluje s dosta lokalizama i provincijalizama, profesionalnih izraza i pojmova iz kožarskoga obrta.

Za današnjeg čitatelja najznačajniji je sadržaj koji je odslik trgovačko-obrtničkih prilika u Osijeku i Podunavlju početkom 19. stoljeća. To je vrijeme početka stvaranja novog građanskog sloja i početka kraja titula i plemstva.

Tekst je dopadljiv i lako se čita jer je čitatelj u znatizelji što će se dogoditi. Kad danas čitamo *Dnevnik*, dakle ono što se događalo prije gotovo dvije stotine godina, vidimo da je i nekada bilo velikih ratova i nevolja, bolesti, nevremena, stalnih kiša i poplava, te onda najedanput suše i hladnoće, da je bilo nepravilnih godišnjih doba, oskudice, nezadovoljstva ljudi, pokvarenosti nositelja vlasti i sličnoga. Možemo reći: *Tempora matantur... - vremena se mijenjaju*, ali neke stvari i pojave ostaju.

Odlomci iz Redlsteinovog dnevnika

Dakle, moj dobar i čestit očuh Jurame preuzeo me u trećoj godini moga života, dao me u školu, apsolvirati sintaksu, potom učiti geometriju i arhitekturu, te nakon polugodišnje prakse uzeo u svoj zanat - kožariju.⁶ To mi nikako nije odgovaralo, jer sam imao

⁴ Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi 1686.-1945., Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek 1993., str. 148-149.*

⁵ *Državni arhiv u Osijeku, Gradsko poglavarstvo, spis br. 1731/1928.*

⁶ *Škola je bila: pučka, zatim mala gimnazija (latinska 4 razreda), čiji su se razredi zvali po glavnim predmetima (parva, principia, grammatica i syntaxis).*

samo veselja za čitanje, no smrt moga brata Johannesesa prisilila je Juramea, te mi nije dopustio učiti više od onoga što je tražio moj zanat.

Stupio sam na zanat 17. svibnja 1793. godine, te sam učio obavljanje svih potrebnih poslova dvije i pol godine. Iako sam bio majstorski sin, ipak nisam smio zahtijevati lakše poslove, čak sam morao nositi kalfama svjetlo u pet sati ujutro, kako je to kod nas običaj za vrijeme nauka. Vrijeme mojega naukovanja je prošlo i ja sam kao kalfa ostao još godinu dana kod kuće, a tada sam 1. ožujka 1796. godine s gosp. Krebsom i majstorom Mährenom, jednim nevaljalim kožarskim kalfom, otuptovao u Peštu, gdje sam nakon traženja dobio posao u radionici gosp. Filipa Herdencea te tamo radio 23 sedmice. Bio sam s kalfama: crnim Šlezingerom (starijim), Kristkindlom Frankom, koji je kasnije u Beču uhvaćen među teškim kradljivcima, debeloustim Baierom, lijepim Franklom, latinskim volom, jednim Erlauerom, dvojicom braće Tirolaca - jedan se zvao Holzschlegelschleicher, a drugi Linnel Kristl.⁷

Moj odlazak prouzročila je moja bolesna noga, što sam dobio kod lužinjanja od lužine s crnim Šlezingerom. Ranu mi je liječio kroz petnaestdnevno ležanje u prenoćištu "K smeđem medvjedu" kirurg Kőry. Nakon toga oprostio sam se te stupio na posao kod Wintera u Pešti, odakle me zbog opasne bolesti moga oca nakon dvadeset pet tjedana rada poveo kući gosp. Johan Götzing, također kožarski majstor. Deset dana nakon dolaska kući, umro je moj voljeni i pošten i očuh, nego stvarno otac (Jurame).⁸

Gospodarstvo je dakle palo na moju majku i mene.

Od 31. ožujka 1808. godine čitao sam u požunskim novinama slijedeće:

U kneževskoj numizmatičkoj zbirci u Branschmeigu (Branšmajgu) pronađena je jedna medalja iz 1608. godine, na kojoj je na jednoj strani pisalo:

*Tko godine 1806. ne umre
i godine 1807. se ne pokvari*

a na drugoj strani:

*vidjet će 1808. godine
kako će se sve svršiti.*

Čini mi se da je to jako čudno te sam smatrao da trebam zabilježiti za svoje nasljednike. Dvije stotine godina unaprijed nešto odrediti, i za 1806. i 1807. godinu dosta dobro pogoditi, za filozofsku epohu vrlo je neobično. Hoće li i 1808. godina biti pogodena? Daj Bože, jer ratovi traju već 200 godina, a u Europi, zbog neprijateljstava na moru, gotovo više nema kolonijalne robe.

Unatoč proročanstvu, i u 1808. godini ostao je stalni rat, ali samo između Engleske i Francuske. Kralj Španjolske predao je Napoleonu svoju cijelu državu. Isti mu je za to do-

⁷ *Kožarski se zanat učio da se tri godine moralo biti šegrt, godinu dana kalfa, zatim šest mjeseci na "vandrovanju" tj. u tuđini kod majstora na usavršavanju. Svaki zanat i majstor imali su svoj posebni znak po čemu su se raspoznavali (ogledalo, britve, škare). Kalfje su bili na tzv. "herbergu", tj. obrtničkom gostinjem stanu, i tu bi se nalazile kalfje iz raznih područja i različitog ponašanja.*

⁸ *Johan Jurame bio je gradski zastupnik. O tome više vidi: Povijesni arhiv u Osijeku, Gradski zapisnici Osijeka 1794.-1796.*

pustio boravak u Francuskoj u lijepom dvorcu s lovištem jer je španjolski kralj jako volio lov te se osjećao u miru zadovoljan.

Portugalski princ regent prekršio je savez s Francuskom te izbjegao u Brazil, koji je također njegova zemlja. Bonaparte je s pravom zaposjeo Portugal. Francuska je mislila da će u miru uživati Portugal i Španjolsku, ali Engleska nije mirovala u politici, pokušala je svojim novcem nahuškati španjolske velikaše i svećenstvo, koji su huškali narod (kako je poznato, to je vrlo fanatičan narod) na ustanak. Najviše je trpjela Francuska jer je voj-ska koja je zauzela Španjolsku većim dijelom umorena. Navodi se da je bilo 180.000 francuskih žrtava.

Napoleon je morao zbog toga nanovo sabljom zauzimati Španjolsku, što je išlo prilično teško, jer do 1809. godine Španjolska još nije bila sva zauzeta. Saragosa je bio zadnji udarac. Španjolci ujedinjeni s Englezima branili su se iz tvrđave. U međuvremenu su Francuzi minirali polovinu grada i digli u zrak, te je tako zbog politike spretnog ratnika Bertiera pala Saragosa.

Tko god je surađivao s Englezima, taj je propao. Tako je išlo i Španjalcima.

Sjetimo se: Austrija, Pruska, Španjolska, Portugal, Napulj, Švedska, Danska - svi su oni surađivali s Englezima i doživjeli slom jer je Engleska svima obećavala trupe i zlato, a rijetko je ili nikada održala riječ. Austrija i Rusija borile su se protiv Francuske i nadale se engleskoj pomoći, ali su izgubile mnogo ljudi i nisu imale novaca - a Engleska je zauzimala jedan otok za drugim, među kojima su Malta i Jamaika.

Ja ne smatram Engleze tako velikodušnim kako mnogi stranački pisci pišu o njima, štoviše smatram ih podlom nacijom koja samo želi biti gospodar Europe. Za njihove prljavosti znam iz Faustina.

Dne 22. rujna 1808. godine imali smo u Gornjem gradu gotovo jednak slučaj kao ranije Donjograđani. Došlo je do strašnog nevremena koje je u gornjogradskoj gostionici srušilo prostoriju za kola, u kojoj je na nesreću bilo mnogo konja, a dijelom ili sasvim bila su oštećena kola. Iza Budimaca, u prandauovoj šumi, porušilo je i pokidalo šest jutara šume najjača stabla, te je ta lomljava susjedima nagovještala smak svijeta. Srušena je staja pokrajinskog komesara, mnogo krovova, prozora, stupova, kapija i drveća. To je veće zbog naleta vjetra nakrivljen toranj ili možda samo križ na tornju naše župne crkve.

Bonaparte, veliki pobjednik, dugo je godina živio sa svojom ženom u braku, ali bez djece. Odlučio se rastati i oženiti mladu ženu, da bi svoje veliko sjeme ostavio Francuzima za vječito vladanje. Mislite da je oženio rusku princezu? Ne! U novinama je pisalo saksonsku, ali na jednom je to bila austrijska princeza Marija Lujza, kćerka Franje II. Ovim je vjenčanjem vrijednost banknota porasla opet do svoje vrijednosti. Vjenčanje je brzo obavljeno, te se još ni na jednom dvoru nije proslavilo. Koncem veljače učinjena je ponuda, a 1. ožujka su bile zaruke. Vjenčani dar i vjenčana haljina od 6 mil. stigli su drugog i trećeg dana, a četvrtoga dana bio je dvorski gala ples, petoga čestitanje, šestoga vjenčanje, a sedmoga dana bal i oproštaj, te su 8. ožujka svi otputovali u Pariz. Tako se vremena mijenjaju.

Tempora mutant mores - Vremena mijenjaju običaje.

Nešto o našem slobodnom gradu Osijeku

Osijek je od 1803. godine tražio svoju zasluženu slobodu. S velikim troškovima i uz mnoga podmazivanja 28. kolovoza 1809. došao je konačno žudeni dan kada je uz veliku svetkovinu proglašeno ustoličenje. Dao Bog, da se to nikada nije dogodilo jer su manipulacije našeg novog magistrata (poglarstvo) samo štetile cijelom građanstvu. Ukoliko se to ne poboljša, grad će za koju godinu propasti. To ostavljam svojim nasljednicima kao putokaz za budućnost. Spomenuta općina, odnosno vanjsko vijeće - njih četrdeset, upozoravali su i svakoj su deputaciji naglasili da tako ne može biti dalje, molili su, ali sve uzalud, danas je tek sedam mjeseci, a grad je već zadužen za 17.000 for. Bože sačuvaj, ako jedan grad želi postati slobodan, a ima ovako uređenu upravu i organizaciju.⁹

Godina 1809. inače je bila vrlo plodna i blagoslovljena. Ceres (božica plodnosti) je svoj rog obilja na žalost istresla baš ove godine, kad nitko nije mogao ostati kod kuće raditi, već se moralo voziti palisade, dati zapregu, raditi na utvrđenju, stražariti u Tvrdi i tomu slično, što je spriječilo seljaka da radi svoje poslove.

Moram još napomenuti da je ove godine od Njegovog Veličanstva cara Franje stigla zadovoljština za uvrijeđene osječke građane (kako sam u godini 1811. napomenuo). Bi-jedni gradski sudac (gradonačelnik) Baranjay, gradski kapetan Čavrak i podnotar Filković, koji je još prije ukidanja njihove odluke umro, otpušteni su dok su drugi senatori imali kraljevsku riječ i manje su kažnjeni od ispravljenog senatora Vrabeca. On je upozoren, ako Njegovo Veličanstvo još jednom čuje senatorovo ime povezano s takvim nedostojnim potezom da će biti na mjestu smijenjen jer je već i ovaj put došao u nemilost cara itd. Da bi se ocrtao karakter gradskog suca Baranjaya, mora se reći da je posebno teška priroda, ružno je i misliti na njega. A vi, draga djeco, ako nakon moje smrti još budete čuli izgovarati ime Baranjay, onda se čuvajte. Upozorite i svoje sugrađane da ni djeca njegovog imena ne mogu dobiti više gradsku službu u Osijeku. Bog neka čuva druge gradove od tog zlog sjemena.

On je, Bog zna kako, iz Slovačke došao ovamo. Bio je student prosjak, kojeg je pokojni podžupan Janković uputio u županijsku službu. Služio je doduše dugo vremena, ali uvijek kao nesposobna individua. Kad je došao na mjesto gradskog suca, ostavio je notarsku službu i arhiv u županiji u najvećem neredu, a tako je bilo i siromašnom gradu nakon njegove smjene, s dopunom da je grad doveo u dug od 400.000 dor. Bio je licemjer, fanatičar, pretvorica, pužući insekt, vuk u ovčjoj haljini, glup u svojim postupcima, većeg magarca skoro nisam vidio. Bio je naklonjen nepravednosti, da je za svoj prljavi interes kupljenu zob za grad prodavao prijevoznicima, a novac uzeo sebi. U crkvi se toliko busao u prsa kao da će izbiti srce, a kod svakog udarca si je u srce utukao jednog prevaranta više.

Zbog njega smo izgubili mitnicu, jer njegova lijenost nije za opisati, on nije napravio ni jedan most, ni jedan put ili ogradu, ukratko, on se nije brinuo ni za što gradsko, već samo za svoj prokleti neutaživi džep.

⁹ To su zanimljive obavijesti (premda mogu biti subjektivne), jer su do sada povjesničari i oni koji to nisu, a žele biti, paušalno uzimali da je osječka gradska uprava bila na visini svoga zadatka. No češće je bilo da se gradska uprava ponašala: Oblitti publicorum, curate privata - zaboravili su na javne poslove, a brinuli se za privatne.

Dogodilo se da je poginuo izvjesni užar imenom Jedosky. Kod tog jadnog vraga imao sam i ja stajati za 200 for., on je bio sudski zaplijenjen, ali ostavina nije bila dovoljna da namiri povjerioce. Novac je deponiran u gradskoj kući i ležao je tamo od 17. veljače 1810. godine do veljače 1812. bez kamata. U međuvremenu se 15. ožujka 1811. godine dogodila propast s bankovnim ceduljama. Zadnjeg dana veljače, nakon njegove smjene, pozvani smo kao povjerioci, a budući da je siročad imala prednost, izvršena je isplata prema skali i mi smo izgubili svoj novac. Kasnije se saznalo da je Baranjay radio s našim kapitalom pa je zbog toga zakasnilo vraćanje. Više je puta Županija tog slovačkog margarca upozoravala da položi račune, ali je odgovarao da on za sve odgovara. Učinio je tisuću loših djela, što bi ovdje bilo preširoko navoditi. Ženske priče su starom bludniku bile najmilije i u njima se dobro snalazio. Jednom vas još upozoravam, draga djeco, da se čuvate ovog opasnog čovjeka, njegovog imena i njegove djece, da vas i vaše sugrađane više nema priliku prevariti, kao što je to činio njihov ništavni otac. Njegova prevara nije štetna samo za nas, živuće roditelje, već i za vas i za vašu djecu.

Sadržaj patenta je slijedeći:

Mi, Franjo I., car Austrije, dajdemo ovim do znanja, da se za 140 for. otkupnih ili anticipacijskih listića u Carskom platnom uredu u Beču dobije 40 for. konvencionalnog novca, a drugih 100 for. u novčanici, koja svakogodišnje donosi 2 for. konv. postotaka (kamata) - nakon 12 godina taj će se novac od 100 for. pojaviti kao konvencionalni kovani novac. Ova se novčanica u trgovini međutim nije smatrala gotovinom. U slučaju da je netko u nuždi, onda može sa svojim jadnim carskim novcem umrijeti od gladi. Kako samo jedno zvuči taj patent koji je povezan uz raniju prijevaru, odnosno obećanje iz 1811. godine, kad je Njegovo Veličanstvo dalo svoju visoko svetu i čestitu riječ da će se listići otkupiti za gotovinu i da će voditi brigu o svojim narodima. Tada je 1813./14. godine došao rat koji je sve povukao nazad, kao i 50 mil. u konvenc. novcu. Bez obzira na sve to, opet je povukao svoju riječ. Kod prvoga je patenta svim proizvodima pala cijena, a sada sve ima trostruku cijenu. Svi su trpili zbog te samovolje, posebno službenici, sirotinja, plemići, seljaci, Cigani. Među svim staležima za vrijeme velike skupoće najsretniji je bio vojnik, koji je imao kruha i odjeće. A upravo takvo stanje izazvalo je najsamovlnije krađe, kada je veleposjednik izvlačio srž iz seljaka, pa je ovaj i sam morao kupiti komisni kruh za svoju djecu, a često nije imao ni toliko da ga kupi, već je morao prodavati zemljište, stoku i odjeću da bi mogao dati sve potrebno caru i dobro mazati pretpostavljenog da bi sačuvalo neko pravo. Morao je vojniku napuniti želudac, zatim u gradsku blagajnu dati izgubljene novce, kad je u godini 1814., 1815., 1816. i 1817. na jednu porciju dolazilo 32 for. bečke vrijednosti. I konačno, da ne bi morao umrijeti od gladi, morao je sve prodati.

Kada je ovo jadovito vrijeme uzelo toliko maha da siromah više iz zdvojnosti nije mario ni za život, ni za vjeru, u puku je dolazilo do najvećih prijevara. Onaj tko je senatoru najviše davao mita, tko ga je podmazivao, taj je imao pravo. Uvrijeđeni su opet izvodili druge nečasnosti, a najviše prava imao je najveći pokvarenjak. Nije bilo sklada između poglavarstva i građana, svatko je gledao drugog prevariti, nije bilo iskrenosti u trgovini, nije bilo ni dobrih odnosa između posjednika i vojnika, kao ni građana i vojnika. Seljaci

su morali svojim podvozom voziti gospodu na balove u kazalište i šetnje te tako nisu mogli izvršiti svoje nužne poslove kod kuće.

Žalili smo se, pisali caru o neizdrživoj nepravednosti koja vlada, ali sve uzalud. Dobri je car punio svoju riznicu, skupio si je nebrojeno blago, izvlačio je sve srebro i zlato iz mađarskih rudnika i opskrbljivao je vrijedno dobre Mađare svojim papirnim novcem. Jad, kletve i psovke čule se kod velikih i malih, kod sirotinje i kod bogatih protiv cara Franje I. Cijenilo se jedino cara Josipa II. kao sveca, njegove uredbe proglasili su božanskim, i to s pravom, jer je samo Josip II. bio pravi otac svojih podčinjenih. Mnogi mladi koji Josipa nisu tako poznavali priželjkivali su Napoleona i proklinjali Franju. Nije bilo ni čudo, jer Franjo je mislio da je samo car te je želio isisati i srž svojih potčinjenih i skupljao sebi blago. Nije se držao kao veliki Josip II., prvi sluga države i održivač pravednosti i zakonitosti.

Bez obzira na to, koža se slabo prodavala. Travanj je bio ugodan, a svibanj hladan, da su nam noge zeble kad smo krajem svibnja putovali na peštanski Medardovski sajam.¹⁰

Neprestana kiša, vjetar, hladnoća, veliki prolomi oblaka, jednom rječju divlje vrijeme bilo je cijelo ljeto. Vinarski su ljudi kupovali vino, plodove je napala pepelnica i zbog toga je grožđa bilo malo. Svemu su skakale cifjene, dok konačno nije rujan bio prijateljski naklonjen, a listopad još ljepši. Imali smo vino, koje nije bilo mnogo lošije od poznatog elfskog, mada ga je bilo malo, jer su česte suše nanijele mnogo štete. Voćke su se u proljeće za vrijeme cvjetanja smrznule. U brdima je međutim bilo mnogo jabuka, oraha i osobito kestena, tako da se kestenje moglo kupiti za pet loših krajcara jedna oka, a kola jabuka za 9 forinti, i to najljepše i najbolje srčike.¹¹ Prijesna je koža poskupjela, 7. lipnja na peštanskom sajmu volovske kože od 50 poskupjele su na 55 i 60 for., kravlja koža od 28 do 42 for. U jesen su na leopoldovski sajam (15. studenoga) volovske skočile i na 63, a kravlje su ostale na istom.¹²

Šljivovice (*slivovicz*) bilo je osrednje. Dogodilo se da su špekulanti sa šljivovicom vozili na peštanski sajam i do 500 akova rakije, za koju su ovdje bez bureta dali 26 for., a na peštanskom sajmu su je davali s buretom za 20, ali nitko ju nije htio kupiti. Na to je još došla i tridesetina za akov vina 4 for. i 20 krajc. u srebru, tako da je rakija ostala ležati i cijena joj je padala.

Grad je ove godine tri puta pobio moj vinograd, ali sam ipak dobio 25 akova vina, no voća, osim višanja, bresaka i durancija, nije bilo.¹³ Krumpira je bila takva količina da nisam imao kamo spremiti, kukuruza, graha, bundeva, zelenja i lubenica bilo je prekomjerno.

Da jesen nije bila tako lijepa, bilo bi veće bijede. Ove sam godine iz Pešte donio 7.500, a od jednog Kranjca 1.000 loza, i uz pomoć Stvoritelja dao sam svakoj lozi jedan štap. U kolovozu sam kupio i dva jutra njive od bivšeg gradskog kaplara Joze Franješevića, za 150 for. Na Jurjevo (24. travnja) od župnika sam Mihaljevića kupio dva velika konja s

¹⁰ Sv. Medardo - 8. lipnja - ponedjeljak, pa je sajam počeo već u nedjelju.

¹¹ Sercsika - vrsta jabuke.

¹² 15. studeni (nedjelja).

¹³ Durancija je vrsta bresaka koja se ne kala (drži se uz košticu).

opremom, za 320 for. Osim toga donio sam iz Pešte dvije velike žlice za varivo i jednu srebrnu posudicu za vrhnje, vrčeve, pladnjeve i različite predmete. Između ostalog, nabavio sam i građevinski materijal za novu radionicu i to tri splavi, 500 dasaka, 500 letava, 4.000 čavala, tri i po centi lima, četiri centi zakovica, 1.000 crijepova, 14.000 opeka, 1.000 opeka za pločnik, 116 mjera vapna i drugo. Sve to stajalo me je 2.460 forinti austrijske vrijednosti.

Ostali troškovi vidjet će se iduće godine.

Moram dodati još nešto o nemirnoj svijesti Donjograđana. Još od 1818. godine oni su silom htjeli imati jedan godišnji sajam na svojem području. O tome je održano mnogo sjednica, diskutiralo se i pisalo, i taj glupi zahtjev koštao je njih i nas hrpu novaca, mene samog oko 300 forinti austrijske vrijednosti, i to sve zbog tih Srba. Konačno su im mekani katolici postali naklonjeniji te su s više strana dobili glasove. U ovom slučaju nam je podžupan von Salopek učinio što god je mogao i moramo mu biti zahvalni. Fiškal Petrović se pokazao prljav, uzeo je 500 forinti a.v. i akov šljivovice, ali ništa nije učinio. Čuvao vas Bog od tih Raca jer je to narod poput svinja koje se međusobno grizu, a kad ih tjera pas, tada se sve bace na njega i rastrgaju ga.¹⁴

Nakon žetve koža se počela bolje prodavati, ali je jesen bila suha do 22. rujna te je prodaja opala. Unatoč kasnijem vlažnom vremenu, nismo mogli zaraditi više nego da pokrijemo najnužnije. Nečuvena stvar koja se za vrijeme mojeg gospodarenja još nije dogodila. Iskreno rečeno, bila je to moja najlošija godina, i u cjelini uzevši, isključiv jesen, bila je to loša, neprijatna svinjska godina posebno za moju kuću.

Dana 28. travnja moje je siroto dijete oboljelo i ta joj je teška bolest prešla u desnu nogu te joj nije bolje još do danas, 12. siječnja. Bojim se da će mi dijete, Antonija, ostati bogalj, od čega neka me očuva Bog. sama ljekarija me stajala preko 120 forinti. I mene je smrtna bolest uhvatila na povratku s peštanskog puta, kad me između Pakša i Sexarda uhvatio napadač (kolike). Svoj oporavak mogu zahvaliti gosp. Štegeru i Gambeziju. Kod kuće sam trpio četrnaest dana dizenteriju, koja je ove godine vladala uz bolest očiju.

U rujnu ove godine moj zet Keler potvrđen je za nadblagajnika u Osijeku i početkom studenoga doselio je iz Mitrovice.

Ove godine su me začudili vjetrovi, većinom su puhali jugoistožno te donosili velike kiše i nevrijeme.

Livadu u vinogradu ove sam godine tri puta kosio, čudan slučaj.

Mojem zetu ljekarniku Arnou ovaj je orkan iščupao iz korijena jedno vrlo rijetko drvo, jedno u cijeloj zemlji do Pešte, tzv. "Brachelbaum". Za tim je drvetom mnogim ljubiteljima rijetkosti bilo jako žao. U majurima mi je srušio zabat, polomio četiri šljive, jednu španjolku i mnoge druge voćke i skinuo sve vapno. Kod kuće mi je polomio veliko drvo - kajsiju. U vinogradu je s kuća skinuo dva zabata, tri španjolke višnje i dva ringlova te oštetio više krušaka, jabuka i dunja. Čudno je da je daske sa zabata stare drvenjare odnio čak do Mlinarićevog vinograda. Ne može se dostatno opisati ta prirodna sila. To je

¹⁴ Ovo je teška optužba, ali pisac oštro šiba i kori i druge: primjerice osječkoga gradonačelnika, cara Franju, biskupa Rafaya...

bilo 20. lipnja 1822. godine. Oko Petrova bilo je još nekoliko sparnih dana te je došao led i pobio mi vinograd. Kažu da je ove godine sparina dosegla i 29 stupnjeva Celzijevih.

U našem je susjedstvu 6. srpnja noću, oko 11 sati, oluja opustošila gotovo cijeli stari Vukovar.

Grad je Vukovar u nevremenu koje je bilo 20. lipnja izgubio sve vodenice osim dviju koje su ostale neoštećene. Sada je za nekoliko dana doživio strašan požar, u kojem je 6. srpnja u starom Vukovaru izgorjelo gotovo petsto kuća. Žalosno! Žalosno! Žalosno!

O vremenu

Cijelo je ljeto bilo sparno i vruće sve do 13. srpnja. I uz takvu vrućinu ništa nije bilo ukusno, kao što smo se nadali. U proljeće se kod cvatnje sve lijepo pokazalo, ali su vjetar, led, različite štetočine, a posebno hruštevi, sve uništili. U mjesecu svibnju u Slavoniji još nikada nije bilo toliko hruštava kao ove, 1822. godine. Kajsija je bilo mnogo, španjolskih višanja osrednje, trešanja i krušaka mnogo, a višnje amarele sve su bile pušljive.

1828. godina

Nova godina bila je vrlo vlažna. Na Sveta tri kralja (6. siječnja) počelo je uvečer snježiti te je padalo do sutradan u jedanaest sati. To veče umrla je gospođa ljekarnica Kalivoda.¹⁵

Sebastijanski sajam (20. siječnja) ispao je jedva osrednje. Led je 14. veljače četvrti put stajao na zemlji i nikada nije bio tako debeo da je mogao nositi ljude. Stalna hladnoća, topljenje jedno za drugim, sve na jad jadnih ljudi, koji se nisu mogli nadati toplijem vremenu. Dne 16. i 17. veljače hladnoća je bila 10 stupnjeva ispod ništice.

Drva su poskupjela i nije ih se moglo dobiti, pa je dragi đakovački biskup poskupio drva sa 7 na 9 for.¹⁶ N.B.! To je dušobrižnik!

Od lučinjskog sajma (21. listopada) 1827. godine nismo imali ni jedan potupuno čist dan i upravo danas, 1. travnja, moram to potvrditi. Polja su većinom pod vodom, podrumi i grabe su puni vode, što je posljedica žalosnog, stalno kišnog vremena. Nije se moglo posijati zobi ni krumpira, a ni ječma, itd. skupoća kruha i drva izazvala mi je gubitak od 700 forinti austrijske vrijednosti. Nestašica je novca bila tako velika, da je bijeda ispunila srca većine ljudi, sve je iznemoglo i sve je žalosno. U ožujku je nesretni Josip Hartl prodao svoju imovinu, a u travnju i svoju kuću. Taj dobri pošten čovjek doživio je na kraju strašan udaarac, budući da je on krivotvorio imena dvaju građana na jednoj obveznici zbog požara na sajmu. Jankovićeva livada s okolnim je poljima bila sva pod vodom. Kod vrata moga vinograda voda je bila visoka jednu stopu (30 cm) te se razljevala od grbavog hrasta preko vrata sve do Kolumbovog brježuljka i do prostorije za sijeno. Voda u bunaru bila je puna zemlje.

Put kod Anderkohla, kod sv. Ane, kao i kod salaša Stolića bio je tako pun vode da se moglo voziti mojim čamcem. Ta je voda bila slična onoj iz 1816. godine.

¹⁵ Franjo Kalivoda bio je poznati osječki gornjogradski ljekarnik.

¹⁶ Mirko K. Raffay.

Dne 6. travnja pali su uskrсни blagdani, ali još nije bilo nikakvih znakova boljega vremena. Na Veliki tjedan nečuveno je kišilo. Velika subota bila je nešto ljepša, Uskrs lijep, a uskrсни ponedjeljak prelijep, utorak oblačan i oko jedanaest i četrdeset pet počelo je kišiti te je padala kiša sve do drugog dana ujutro. Jadikovke ljudi postale su još veće. Jednom riječju, tako postojanu zimu još nisu doživjeli ni najstariji ljudi. Na Uskrs se sve smrzlo. Sve su kajsije bile u najljepšem cvatu. Zbog smrzavanja imati će vrlo malo roda. Kod kuće smo dobili nekih sto komada, ali u vinogradu i na majuru ništa.

Sebastijanski sajam (20. siječnja) bio je unazad mnogih godina jedan od najlošijih. Budući da je 15. ožujka i nadalje bila zima, danas je snijeg bio visok tri četvrt stope (20 cm). Padao je danju i noću, i još pada.

Jadikovke i bijeda koji ove godine vladaju među ljudima neizrecivi su. Ne sjećam se da je nekada tako loše išla trgovina i obrt kao sada. Na Josipov sajam (19. ožujka) u Pešti su kamate pale na 20 krajc. austr. vrijed., 1,5 lakta široke *parcal* (?) od 36 do 40 krajcara. Rakija i vino bili su na najnižoj cijeni s buretom prve klase, rakija 11 for. 30 krajc., a lošija 7 for. Vino s buretom 3,5 for.

Dne 16. ožujka 1829. godine kupila je moja žena gostionicu "Crni konjić" za 8.648 for. austr. vrijed. Tko zna kako će to ispasti? Promjena vremena u ovoj godini prouzročila je ljudima mnogo groznica i neke bolesti. Doznaje se iz novina i drugih napisa da je duga zima u Italiji, kakva je rijetka, donijela mnogo snijega. U Rusiji, Švedskoj i Danskoj moglo se još 24. travnja na Jurjevo s natovarenim kolima voziti preko leda.

Dne 19. svibnja je izbio požar kod bačvarice Waldinger oko pola deset sati prije podne u utorak. Od njega je izgorio siromašni kolar Unger, koju je prošle godine sasvim novu zgradu izgradio, zatim gostionica *Kod ključa* i nešto kod Kaththallera. Požar je tako snažno bjesnio da je za dva sata sve pretvorio u pepeo. Šteta s moje strane dosizala je do 1.000 for. bečke vrijednosti.

Dne 3. srpnja iz vinograda je ukraden moj kotao za rakiju, opet uz štetu od 220 forinti.

Još 6. ožujka otišao je u tuđinu moj sin Karlo te me njegova oprema na odjeći itd. stajala 400 for. s novcem koje sam mu dao. Neobično je da sam ja još prije trideset tri godine sa starim Krepšom, a sada moj sin s njegovim sinom Franjom Krepšom, istoga datuma, 6. ožujka, otišli u tuđinu. Tako se poklapa sve, i vrijeme.

Imali smo loše kasno proljeće. U vrtovima i vinogradima moglo se početi raditi tek nakon Sv. Jurja (24. travnja).

Dne 28. srpnja, kad sam se sa svojim šogorom vozio za Baju, uništila je tuča poslije pet sati navečer moje cijelo konopljište, vinograd, lubenice, kukuruz, kupus, a voće je bilo vrlo obilato, kao i bijele te plave šljive, jabuke, kruške itd. te je sve propalo, a drveće polomljeno. No ni to nije bilo dovoljno, već je i majur bio uništen.

Stanko PIPLOVIĆ

Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera

Nakon 400 godina vlasti Venecije, gotovo čitavo XIX. stoljeće pa sve do svršetka Prvog svjetskog rata, Dalmacija je bila u sklopu Austrije. Venecijanci su tu pokrajinu na istočnoj obali Jadranskoga mora ostavili potpuno zapuštenu. Njenom nazadovanju mnogo su doprinijeli i dugotrajni ratovi protiv Turaka.

Gospodarski i kulturni oporavak tekao je vrlo sporo. Malo je bilo domaćih ljudi koji su završili visoke nauke i djelovali u tom siromašnom kraju. Stoga su na službu, posebno u javne ustanove, dolazili stranci. Među došljacima koji su neko vrijeme proveli u Dalmaciji, bilo je dosta graditelja. Oni su podizali crkve, gradili ceste i željeznice, meliorirali polja, uređivali luke i obnavljali spomenike kulture. Od arhitekata u posljednjem razdoblju bili su razumljivo oni iz Austrije. Spomenimo samo one koji su se najviše istakli. Alois Hauser je dvadesetak godina dolazio u Dalmaciju, proučavao i obnavljao njeno bogato graditeljsko nasljeđe. Dagobert Frey je napisao više radova o umjetnosti Istre i Dalmacije, a Dr. Karl Holey se bavio popravcima dijelova Dioklecijanove palače u Splitu.¹ Georg Niemann je istraživao Dioklecijanovu palaču i o njoj 1910. godine objavio dosada najznačajniju monografiju.

Među njima je istaknuti arhitekt Alfred Keller (Graz 17. VI. 1875. - Beč 8. III. 1945). On je u vremenu od 1893. do 1898. studirao na Visokoj tehničkoj školi i Akademiji za hortikulturu u Grazu. Kasnije je tu i u Beču bio najmešten u građevinskoj službi. Od 1908. je radio kao samostalni arhitekt u Beču, a 1918. je postao viši građevinski savjetnik. Tijekom 1918. do 1920. godine dopredsjednik je Udruženja arhitekata Austrije.

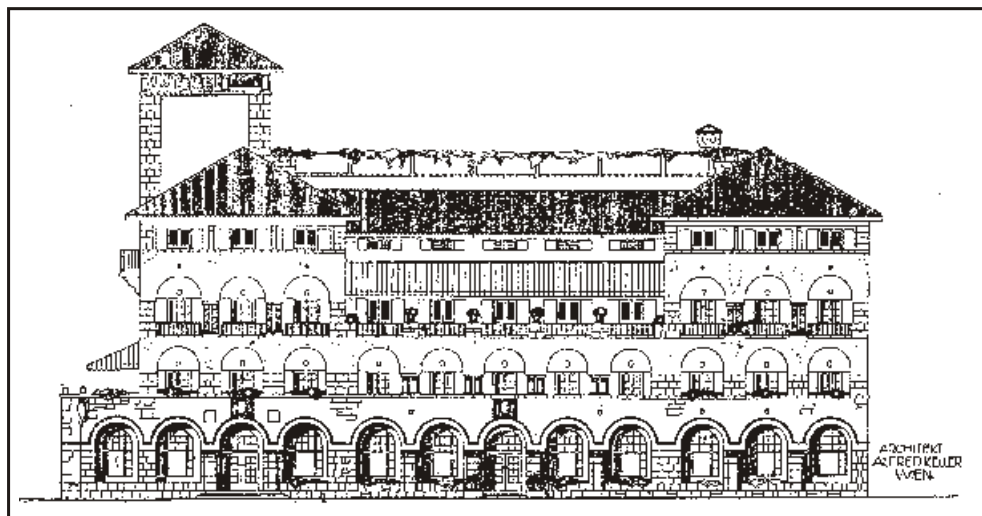
Gradio je sanatorije u Grazu, Troppau i drugdje, stambene zgrade i vile, domove za udovice i siročad, hotele, uredske i industrijske zgrade. Uspješno je konkurirao na brojnim natječajima. Među njima su zgrada Obrtničke komore u Grazu, uređenje crkvenog trga u Villachu i Sveučilišnog trga u Grazu, kuća umjetnosti u Grazu i bečka klinika. Također je sudjelovao na postavi izložba: lovstva, Jadranske izložbe u Beču, trgovačke komore u Beču, zdravstvene izložbe u Lyonu 1914., austrijskog paviljona u Torontu (Kanada) 1913. Uredio je prostorije za stanovanje i prijem zapovjednika austrijske ratne flote. U njegova najvažnija ostvarenja ubraja se zgrada Visoke škole međunarodne trgovine u Beču. Sve mu te brojne gradnje odišu jasnim modernitetom.²

Hoteli

Koncem XIX. stoljeća počeo se u Dalmaciji razvijati turizam. Za ovaj kraj, velikih prirodnih ljepota, blagog podneblja i brojnih umjetničkih spomenika, bila je to nada da

¹ Stanko Piplović: *Povjerenstvo Dioklecijanove palače. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb XXIX/1980, br. 4, 77.*

² U. Thime, F. Becker: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XX Band, Leipzig 1927. 93 i 94.*

Projekt za hotel u Splitu iz 1913. godine. To je drugi grad po veličini u Hrvatskoj, koji i danas predstavlja važno turističko tranzitno središte.

bi se mogao izvući iz pasivnosti, preporoditi se i gospodarski uznapredovati. Ali za to je nedostajala infrastruktura. Ceste su bile loše, plaže nisu bile uređene, nedostajali su objekti za smještaj gostiju. Podizanje i razvoj hotelijerstva bio je prvi preduvjet, a u tu svrhu su bila potrebna velika novčana ulaganja i krediti.

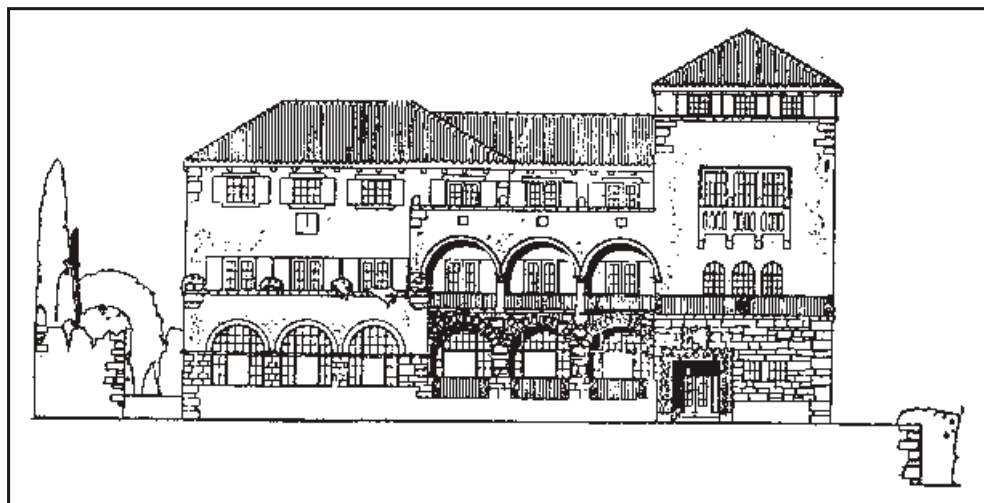
Državna uprava je uvidjela koju važnost bi mogao imati promet stranaca u Dalmaciji pa su i kapitalisti ocijenili da bi od toga mogli ostvariti profit. Jedan od bitnih razloga zašto nisu postignuti značajniji rezultati, nalazi se u pasivnosti domaćega pučanstva i nepovjerenju prema idejama koje su dolazile od strane Beča i Pešte. Velika nastojanja u tom pogledu iskazale su austrijske vlasti i privatni konzorcij. Odlični uspjesi postignuti su na sjevernom Jadranu, u Opatiji i Brijunskim otocima.

Za razvoj Dalmacije izrađivani su opsežni planovi. Još 1894. godine osnovano je u Beču "Društvo za promicanje narodno-gospodarskih interesa Kraljevine Dalmacije" (Verein zur Förderung der volkswirtschaftlichen Interessen des Königsreiches Dalmatien) pod pokroviteljstvom nadvojvode Franje Ferdinanda³. Predsjednik mu je bio grof Ivan Harrach.⁴ Među glavnim ciljevima bili su unapređenje prometa, podizanje kulture i turizma, a u vezi s time i gradnja velikih luksuznih hotela duž dalmatinske obale. U Društvu su bile zastupljene poznate banke i industrija koja je neposredno bila zainteresirana za gradnju. Osnovano je i "Prvo austrijsko hotelsko i liječilišno dioničko društvo Dubrovnik-Kotor" također sa sjedištem u Beču.⁵ Temeljna je ideja bila stvoriti austrijsku

³ Lavoslav Golf: Razvoj turizma (planinarstva, saobraćaja putnika) u Dalmaciji. Split 1929.35 - Predratni turizam u Dalmaciji. Jugoslavenski turizam (dalje:JT), Split II/1929. br. 12,422.

⁴ Grof Harrach je bio češki velikaš i prijatelj hrvatskog naroda. Više je puta poslovno posjetio Dalmaciju. Kada je 1903. zavladao velika oskudica u pokrajini zbog suše, prikupio je u Beču znatna novčana sredstva i poslao ih da se porazdijele stradalom pučanstvu.

⁵ Domaće viesti. Narodni list (dalje: NL), Zadar 10.IV.1895. 3.

Jedna varijanta projekta za hotel u Kotoru iz 1913. godine.

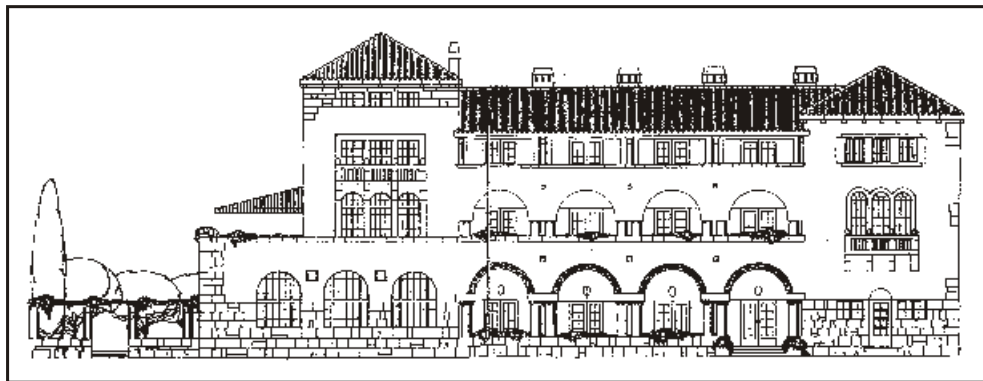
rivijeru koja je srednjoj Europi imala zamjeniti francusku, talijansku i španjolsku rivijeru.

Zaključeno je da bi u Dalmaciji trebalo podići desetak velikih hotela. Izrađeni su nacrti, ali za to vrijeme nisu bili realni, jer su se predviđali samo kompleksi većih kapaciteta. Nakon smrti Harracha 1910. godine predsjednikom Društva postao je Hugo Windischgrätz iz Beča. Uviđajući da su ranije izrađeni projekti neostvarivi s obzirom na ogromne investicije, dao je ponovno izučiti čitavo pitanje. Povjerio je arhitektu Kelleru da napravi nove elaborate za niz manjih hotela. Keller je u tu svrhu proputovao čitavom dalmatinskom obalom te je u razdoblju od 1911. do 1913. godine izradio detaljne nacрте u nekoliko inačica za pet hotela. U Splitu se trebala rekonstruirati velika palača Katalinić na Bačvicama i imati 150 soba. U Trogiru na Batariji kod stare tvrđave Kamerlengo planiran je hotel od dva kata. Ni jedan od ova dva nije izgrađen.

U Trstenom kod Dubrovnika na imanju conte Gozze planiran je mali ali luksuzni hotel s 40 soba, velikim paviljonom i nekoliko vila za duži boravak. Još je predviđena gradnja u Dubrovniku na Pločama gdje je bila stara klaonica i vojno skladište, a u Kotoru uz kavanu Dojmi.⁶ Prema zamisli grofa Harracha iz 1910. godine trebao se podignuti i veliki hotel uz more u Makarskoj.

Uz ostale pothvate, tijekom 1913. i 1914. godine radilo se na utemeljenju posebnog dioničkog društva uz gradnju dvaju većih hotela i to na poluotoku Lapadu kod Dubornika, u uvali Sumartin te u gradu Kotoru opet uz postojeću kavanu Dojmi. Na čelu tog konzorcija bio je "Austrijski Lloyd", generalni direktor Frankfurter te Leopold Kuppelwieser sin poznatog industrijalca, dok je projekte izradio Keller. Za gradnju su bila već osigurana sredstva, ali je Prvi svjetski rat prekinuo daljnji rad. Do tada je u Dalmaciji tek

⁶ Jerko Čulić: Način za rješenje problema naših pasivnih krajeva! (Historijat akcija za podizanje hotela u Dalmaciji). JT 1/1928. br. 2,5-7.

Projekt za hotel u Trogiru iz 1913. godine. Grad se nalazi na malenom otočiću i čini vrijednu srednjovjekovnu urbanističku cjelinu.

manji broj hotela bio sagrađen kao što su "Therapia" u Crikvenici i "Imperial" u Dubrovniku. Mnoga manja mjesta pogodna za odmor i rekreaciju, mogla su pružiti samo skromne uvjete smještaja. Nakon rata pitanje turizma postalo je još atraktivnije. Nastavilo se s gradnjom hotela. Zanimanjem nekolicine uglednih građana pristupilo se 1928. pripremanama za podizanje udobnog i modernog lječilišnog salona na najprometnijem dijelu Dubrovnika. I ovaj projekt je napravio Keller. Zgrada je koncipirana tako da je u prizemlju po čitavoj širini pročelja predviđen trijem, a sa strane dva istaknuta krila koja su podsjećala na kule.

U Splitu se dugo raspravljao o izgradnji suvremenog gradskog hotela. Pitanje se posebno aktualiziralo 1928. godine. Zauzimanjem brodovlasnika i industrijalca Bože Banca, odlučila je uprava "Atlanske plovidbe" da na zemljištu na obali, koje je u početku nabavljeno za podizanje zgrade za sjedište Društva i stanovanje, podigne hotel sa 75 soba. Izrada izvedbenoga nacrtu je povjerena Kelleru što je trebalo biti završeno do konca svibnja. Odlučeno je odmah pristupiti građenju čim Općinska uprava odobri neke formalnosti. Predviđeno je da će zgrada biti gotova do konca 1929. godine. Time bi se udovoljilo glavnoj potrebi prometa stranaca u gradu i široj okolici. To naročito što je Split bio važno prometno čvorište pa nije bilo dovoljno soba.⁷

U vezi s gradnjom u Splitu, Banac i dr. Marinović kao zastupnici Plovidbe Ivo Račić i Jugoslavensko-amerikanske plovidbe, 16. su travnja 1928. posjetili gradonačelnika dr. Ivu Tartagliu. Postignut je sporazum da parobrodsko društva mogu sagrađiti na Trumbićevoj obali hotel na mjestu gdje su se tada nalazila skladišta Aljinović i Paschkes. Prema tada iznesenim podacima, zgrada je imala 70 soba i 120 kreveta. Projektirana je na 5 katova, u čijem bi prizemlju bio restoran, kavana, uredi hotela te uredi navedenih parobrodarskih društava. Ispred, prema moru je velika veranda. Iznad petog kata predviđena je prostrana terasa sa ljetnim restoranom i kavanom. Planirano je da gradnja počne u lipnju i bude gotova do konca 1929. godine. Predračunski trošak je iznosio 20 milijuna dinara.

⁷ *Novi moderni hotel u Splitu. JT I/1928. br. 4,17.*

Nakon što je postignut dogovor, odmah je u Split stigao inženjer Alfred Faltus koji je kao zastupnik investitora određen da započne s pregradnjama. Tadašnje novine hvalile su projekt arhitekta Kellera. Istaknuto je da je zgrada dobro prilagođena ambijentu. Hotel je koncipiran prema tadašnjim modernim zahtjevima s punim komforom. Gradnja novih hotela bilo je važno pitanje, jer je nedostajalo prostora za kvalitetan smještaj turista. Međutim, ni podizanjem hotela na Trumbičevoj obali ne bi bile zadovoljene sve potrebe.⁸

U svrhu gradnje Općina je trebala ustupiti 130 metara četvornih zemljišta, o čemu se raspravljalo na petnaestoj sjednici Općinskoga vijeća održanoj 8. svibnja.⁹ Na sjednici je izneseno kako su investitori 23. travnja podnijeli Općini molbu u kojoj su tražili da im se bez naknade ustupi zemljište dužine 35 i širine 5 metara. Nadalje su se obvezali ukloniti kanale koji su se uljevali u more na mjestu gradnje te su molili za popust cijene za potrošnju električne energije i plina te oslobođenje od poreza. Nakon rasprave, na prijedlog dr. Berkovića traženje je jednoglasno odobreno.

Dana 15. lipnja 1928. pristupilo se rušenju skladišta kako bi se oslobodilo gradilište. Radovi su se izvodili u vlastitoj režiji pod rukovodstvom inženjera Faltusa.

Gradnja hotela je imala početi 15. kolovoza. Ubrzo je skladište bilo porušeno i raspisan natječaj za izvođača hotela. Dana 6. kolovoza bio je rok za podnošenje ponuda za zidarske i klesarske radove, pa je ostavljeno mjesec dana da se odredi komu će biti ustupljeni. Tada se odmah planirao početak iskopa temelja. Za gradnju se namjeravao koristiti kamen srušenog skladišta koji je potjecao iz kamenoloma u blizini Selaca na otoku Braču. I nakon 36 godina još je uvijek bio izvrstan.¹⁰ Međutim, investitor je odustao od gradnje. Raščišćeni teren ograđen daskama ostao je dugo godina neuređen u samom središtu grada.¹¹

Taj hotel u Splitu nije izgrađen. Ponovno se 1933. godine namjeravalo graditi u blizini novi luksuzni hotel. Ponudu je uputilo jedno društvo iz Züricha u Švicarskoj. S obzirom na veliku potrebu grada za takvim objektom, a s druge strane na osjetljivost ambijentalne cjeline splitske rive koja bi se novom zgradom mogla narušiti, razvile su se žustre rasprave.¹² Projekt ipak nije prihvaćen pa ni ova zamisao nije ostvarena. I tek u vremenu od 1935. do 1937. godine izgrađen je u tom predjelu hotel "Ambasador".

Gradilo se i na otoku Hvaru. Tako je počasni generalni konzul u Pragu Roko Bradnović pristupio 1928. izgradnji luksuznog hotela "Madeira" u gradu Hvaru. Projekt je i za njega napravio Keller. Radovi su počeli iste godine i nastavljeni kroz iduću. U to vrijeme Bradnović je od Srpske banke kupio i "Grand Palace hotel" u tom gradu.¹³

⁸ *Gradnja velikog modernog hotela u Splitu. Novo doba (dalje: ND), Split 17.IV.1928. 4.-Gradnja novog hotela. ND 28.IV.1928. 4.*

⁹ *Sjednica Općinskoga Vijeća. ND. 23.IV, 8. i 9. V. 1928. 4.*

¹⁰ *Gradnja novog hotela u Trumbičevoj obali. ND 15.VI.1928. 5. -Gradnja velikog hotela "Lloyd" na Trumbičevoj obali. ND 4.VIII.1928. 4.*

¹¹ *Pitanje izgradnje hotela na obali. ND 18.X.1933. 5.*

¹² *Pitanje izgradnje novog hotela u Splitu. ND 23.XI.1933. 5.-Pitanje novog velikog hotela u Splitu. ND 2.XII.1933. 9. - Još o gradnji hotela u Splitu. ND 9.XII.1933. 5. -Gdje da se gradi novi veliki hotel. ND 12.XII.1933. 5. - Izgradnja modernog hotela u Splitu. ND 16.XII.1933. 9. - Pitanje splitskog hotela. ND 27.XII.1933. 5.*

¹³ *Iz hotelferstva, ND 11.I.1929. 5.*

U razdoblju između dva svjetska rata Keller je angažiran još na nekim turističkim objektima u Hrvatskoj. Projektirao je 1927. godine vilu "Šeherezadu" u Dubrovniku. Tijekom 1928. zajedno s arhitektom Fabjanom Kaliternom napravio je nacrt za nadogradnju ureda "Putnika" koji se nalazio na gatu u istočnom dijelu splitske luke. Uslijed velikog porasta prometa stranaca osjećala se već odavna potreba proširenja. Radovi su započeli nastupom iduće godine. Na istočnoj strani postojeće prizemne zgrade podignut je kat s terasom ispred. Trijem ispod terase služio je za zaklon putnika. Tako je prizemlje preuređeno za stranke, dok su na katu tri kancelarije i nuzprostorije. Koncem ožujka 1929. godine zgrada je bila pod krovom, a svi radovi su završeni koncem travnja. U prizemlju je i dalje ostala biljetarnica i odio za otpremanje stranaka. Na katu je smješteno uredništvo časopisa "Jugoslavenski turizam" i kancelarije Centralnog ureda za propagandu Jadrana na čelu kojeg je bio direktor Jerko Čulić.¹⁴ Ta zgrada više ne postoji. Stradala je od bombardiranja iz zraka u Drugom svjetskom ratu.

Božo Banac predstavnik Jugoslavenskog Lloyda, predložio je 1936. godine dubrovačkoj općini da kupi teren na mjestu starih lazareta. Tu se planirala gradnja reprezentativnog hotela. Naručeni su projekti od poznatih arhitekata Stjepana Gomboša, Mladena Kauzlarića, Alfreda Kellera i zajednički Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića. Elaborati su bili dovršeni koncem godine. Prema preporuci kipara Ivana Meštrovića prijatelja Banca, prihvaćeno je posljednje rješenje. Međutim nije izvedeno, jer je raskinut ugovor s Općinom.¹⁵

Keller je pisao o problemu razvoja turizma i izgradnje hotela u Dalmaciji. Ocijenio je da su glavni resursi mala slikovita naselja na obali, plavo more, vječno sunce i graditeljsko nasljeđe Splita, Trogira i Dubrovnika. Ipak je uviđao opasnost da nove velike građevine naruše sklad i romantiku ambijenata radi čega su stranci najviše dolazili. Poduzetnicima, koji nisu imali osjećaj za takve vrijednosti, treba da čitava javnost i konzervatori spomenika pomognu kako bi se izbjegle pogreške. Nadzor čitavog procesa nameće se kao imperativ, osnovna je Kellerova poruka.¹⁶

Bolnice

Početakom XX. stoljeća rješavalo se pitanje javnih bolnica u Dalmaciji. Split je imao staru, zapuštenu i tijesnu zgradu koju se namjeravalo obnoviti i proširiti. Međutim ubrzo se uvidjelo da to nije pravo rješenje, već bi obzirom na rast grada i njegove zahtjeve, trebalo graditi novu. Za to su nedostajala novčana sredstva pa su pravljene razne kombinacije.¹⁷ O svemu se raspravljalo još koncem prošlog stoljeća.¹⁸ Između ostalog, Zemaljski odbor u Zadru je 1903. godine odlučio privremeno proširiti splitsku i šibensku

¹⁴ *Nadogradnja Putničkog Ureda. ND 21.II.1929. 5. - Proširenje i nadogradnja Putničkog Ureda. ND 20.III.1929. - Centralni ured za propagandu Jadrana u proširenim prostorijama. ND 29.IV.1929. 4.*

¹⁵ *Mirna Kump: Popis arhitektonskih djela i urbanističkih zahvata. I. Meštrović. Rad JAZU, Zagreb 1986. knj. 423, 138. - Stanko Piplović: Djelo Harolda Bilinića, Knjiga Mediterana 1994. Predavanja, Split 1995. 33.*

¹⁶ *Alfred Keller: Izgradnja hotela i zaštita istorijsko-arhitektonskog karaktera dalmatinskih gradova. JT I/1928. br. 1.*

¹⁷ *Bolnica. Jedinstvo, Split 27.IX.1901. 3.-Naša bolnica. Jedinstvo 4.X.1901. 3.-Splitska bolnica. Jedinstvo 26.XI.1901. 2.-Naša bolnica. Jedinstvo 28.IV.1903. 3.-Bolnica u Splitu. Jedinstvo 13.XI.1903. 3.*

¹⁸ *B. Perić: O novoj bolnici u Splitu. NL 1.II.1896. 2.*

bolnicu te poslati mjernika koji će izraditi nacрте, zatim prijedlog uputiti Dalmatinskom saboru.

Na tom pitanju se mnogo zauzeo predsjednik Zemaljskog odbora dr. Vicko Ivčević. Konačno su angažirani bečki arhitekti Max Setz i Alfred Keller koji su 1912. sačinili prve crteže za nove zgrade općih bolnica u Splitu i Kotoru. Nakon što ih je Zemaljski odbor Dalmacije odobrio, zaduženi su da izrade izvedbene nacрте.¹⁹ Brojni spisi, predračuni i nacрти za gradnju ovih pokrajinskih bolnica čuvaju se u Povijesnom arhivu u Zadru.²⁰ Ali ni ove zamisli nisu ostvarene. U to je buknuo Prvi svjetski rat pa je izvedba opet odgođena. Tek po njegovom završetku izgrađen je novi paviljon za zarazne bolesti u Splitu, a 1936. otpočela je gradnja kirurškog paviljona.²¹

Urbanizam

Razvojem gospodarstva, izgradnjom luke i željeznice, a time u svezi i oživljavanje prometa, Split se koncem XIX. stoljeća naglo širio. Da bi se taj rast i izgradnja grada odvijali usklađeno, bio je potreban urbanistički plan.

Već nastupom druge polovice prošlog stoljeća učinjeni su prvi koraci. Međutim značajnije predradnje otpočele su početkom XX. stoljeća. Prvi svjetski rat prekinuo je privremeno svaku daljnju djelatnost. Nakon rata Split je dobio veće značenje postavši, gubitkom Zadra koji je pripao Italiji, novo upravno središte Dalmacije. Dalje se razvijalo gospodarstvo. Osim cementne industrije, podizalo se pomorstvo, brodogradnja i trgovina.

Kroz čitavo to vrijeme nije prestala tinjati ideja o potrebi izrade regulacijskog plana. Godine 1921. nakon obavljenih tehničkih predradnji, započele su pripreme za natječaj. Izrada programa povjerena je Udruženju jugoslavenskih inženjera i arhitekata. Konačno, u lipnju 1923. Općinska uprava raspisala je međunarodni natječaj. Ocjenivački sud je brojio 11 članova na čelu s načelnikom dr. Ivom Tartagliom. Sačinjavali su ga uglavnom domaći stručnjaci, ali su bila i dva strana. Jedan od njih bio je dr. Hermann Jansen profesor urbanizma na Visokoj tehničkoj školi u Berlinu i poznat po tome što je izradio regulacijske planove za više gradova Europe.

Zanimanje za natječaj je bilo veliko pa je iz tehničkih razloga rok predaje radova produžen do rujna 1924. godine. Prispjelo je ukupno 19 prijedloga od inženjera i arhitekata iz naše i nekih drugih zemalja.²² Pošto ni jedan natjecatelj nije u potpunosti udovoljio traženim uvjetima, nije dodijeljena prva nagrada. Odlučeno je da se druga i treća nagrada spoje i polovicom iznosa honorira rad mladog njemačkog arhitekta Wenera Schürmanna koji je tada živio u Haagu, a drugom polovicom grupa iz Beča koju su činili dr. arh. Ervin Böck, Alfred Schmid, prof. dr. Fritz Zotter i prof. dr. Max Teuer. Još su ot-

¹⁹ *Građenje bolnica u Dalmaciji. Smotra dalmatinska, Zadar 16.III.1912. 3.-Naši dopisi (Bolnica). NL 3.VI.1914. 2.*

²⁰ *Povijesni arhiv Zadar. Građevinska sekcija Namjesništva za Dalmaciju (1820.1918), svesci br. 185-188 i 190-191 iz 1911-1915. godine*

²¹ *Sutra se otvara nova osamnica u Splitu. ND 3.XI.1933. 5.-Gradnja nove bolnice u splitu. ND 28.X.1936. 3*

²² *Stanko Piplović: Zaštita graditeljske baštine u prvom urbanističkom planu Splita. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb 8/1982-9/1993. 17-27. - Stanko Piplović: Werner Schurmann, unter der Chiffre "Dalmatia". Smotra, Rundschau, Zagreb 1995.*

kupljena 3 plana, među njima i rad Alfreda Kellera.²³ Njegov plan je nosio šifru "Nema Splita do Splita". U svom rješenju posebnu je pozornost posvetio prometu, zelenim površinama i rasporedu javnih sadržaja.

Graditeljsko nasljeđe

Od druge polovice XIX. stoljeća veća se pozornost počela posvećivati istraživanju i zaštiti vrijednih, ali potpuno zapuštenih spomenika kulture Dalmacije. Među njima su posebnu pozornost izazivali ostaci Dioklecijanove palače u Splitu. Početkom IV. stoljeća dao je moćni rimski car u dubokoj morskoj uvali nedaleko Salone, glavnog grada prostrane provincije Dalmacije, sagraditi monumentalnu palaču. Kada je u VII. stoljeću provalom naroda s istoka porušena Salona, izbjeglo stanovništvo se naselilo u bivšu carsku rezidenciju pa je tako nastao grad Split.

Ispred južnog pročelja antičke palače, koje je bilo neposredno uz more, nasut je plićak i uređena srednjovjekovna luka. Na obali, prislonjen uz zid Dioklecijanove palače, izgrađen je niz kućica sa skladištima i dućanima što je ovom dijelu grada davalo posebnu slikovitost i živost. Kada se u drugoj polovici XIX. stoljeća razvila konzervatorska znanost, razmatrala se mogućnost uklanjanja pojedinih bezvrijednih građevina koje su zaklanjale velebne ostatke kasnoantičke palače. Tako se dugo raspravljalo o rušenju niza starih zgrada na obali, čime bi se otkrio donji dio pročelja Dioklecijanove palače.

Neuspjeh pregradnje nekih kuća na obali, ukazao je na složenost tog problema. Kako su učestale molbe i drugih vlasnika za uređenje njihovih zgrada, Povjerenstvo Dioklecijanove palače zaključilo je da bi bilo najbolje organizirati javni natječaj za cjelovitu obnovu svih kuća. Tu zamisao prihvatila je Općinska uprava i vlasnici 1921. godine pa je provođenje natječaja povjereno splitskoj sekciji Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata. Početkom 1922. raspisan je međunarodni natječaj. Ocjenjivački sud je pozvao 5 stranih arhitekata od kojih su se odazvala trojica, i to Alfred Keller i Karl Holey iz Beča te Ejnar Dyggve iz Danske. Njima su se priključila još petorica, tako da ih je ukupno osam predalo radove. Treću nagradu je dobio Holey, a Keller prvu pa se po njegovom prijedlogu pristupilo radovima.²⁴

Sredinom travnja 1924. godine Keller je boravio nekoliko dana u Splitu²⁵. Došao je preko Beča iz Barcelone gdje se na temelju međunarodnog natječaja, po njegovom projektu gradila jedna klubska palača. Tom prilikom iznio je za tisak mišljenje o razvitku Splita i utiske iz tog kraja.²⁶ Smetala ga je izgradnja nekih velikih zgrada prvih godina XX. stoljeća u povijesnoj jezgri grada, čime je narušeno mjerilo i silueta skladne urbane cjeline. U svom viđenju budućeg razvoja Splita, izrazio je uvjerenje da će se širiti na zapad, a postojeći dio bi trebao ostati kao poslovno središte. Na sjeveroistočnom neizgrađenom prostoru, gdje je planirana nova luka, predlagao je novu industrijsku zonu,

²³ Zaključak jurya o Regulacijonom planu. *Od sutra planovi javno izloženi*. ND 21.X.1924. 4.

²⁴ Ljubo Karaman: *Historijat osnova za regulisanje južnog pročelja Dioklecijanove palače u Splitu*. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLV.1922. prilog II.-Frane Bulić: Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb 1927. 249-254. - Darovan Tišek: *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918-1941*. Split 1994. 26-31 i 169-170.

²⁵ *Split koji iščezava. Kućice na obali*. ND 15.IV.1924. 2.

²⁶ *Razvitak modernog Splita. Razgovor s arhitektom Kellerom*. ND 16.IV.1924. 4.

Ispod južnih padina park - šume Marjan zamišljao je gradnju obiteljskih kuća uz uvjet da se iz tog lijepog predjela ukloni tvornica cementa i druga industrija. Kellerova vizija razvoja Splita u osnovnim postavkama je i realizirana.

Glavni razlog njegova dolaska je bio da na licu mjesta učini neka istraživanja u vezi s natječajem za Regulacijski plan Splita u kojem je sudjelovao na osnovu raspisanog natječaja. Osim toga došao je vidjeti gradnju kuća na obali. U to vrijeme već su bile gotove dvije male kućice sagrađene po njegovom nacrtu. Još uvijek nisu prestale kritike novoga rješenja. Zamjeralo se uklanjanje starih skromnih kućica koje su sagradili pomorci i trgovci još u srednjem vijeku. One su bile uspomena na početke splitske trgovine i obrta. Bile su slikovite i romantične pa su davale poseban ugođaj luci. Pred njima se stoljećima odvijao poseban način života gdje se susretala primorska i zagorska Dalmacija. U starim zgradama, navodilo se, bio je sačuvan intimni osjećaj. One su mirisale slanoćom mora, slatkoćom naranači. Iako se u novim zgradama nastojalo očuvati duh domaćeg tradicionalnog graditeljstva, njihovi previše pravilni i ujednačeni oblici ostavljaju ipak donekle hladan dojam bez neposrednosti izričaja.

Do sredine 1926. godine izgrađene su skoro sve nove kuće na obali u Splitu prema Kellerovom nacrtu. Međutim, umjesto da se sruši i stara kuća Dimitrovića, ona je samo preuređena. Kako je taj dio obale tada asfaltiran, popirmila je drugi izgled, pa je stara kuća neugodno stršila.²⁷ Godine 1927. srušena je zgrada braće Matošić te je na njenom mjestu podignuta nova, po Kellerovom nacrtu. Time je obala uglavnom uređena. Ostalo je još samo nekoliko starih kuća.²⁸

Tako je pred južnim pročeljem Dioklecijanove palače, na njegovoj zapadnoj polovici od ulaza u podrum do mjesta jugozapadne kule, sagrađen novi niz zgrada ujednačena izgleda. U njihovom prizemlju su dućani. Imaju i kat koji je dosta nizak zbog uvjeta konzervatora da krov ne pređe donji vijenac kriptoportika palače i ne zakloni njegove raskošne arkade.

Koncem svibnja 1927. boravio je Keller ponovno u Splitu. Tom prigodom objavio je članak u kojemu je iznio neka svoja stajališta o urbanističkome planu grada i zapažanja o promjenama koje su se dogodile od njegovog zadnjeg dolaska tri godine ranije.²⁹ Čudio se njegovom brzom rastu. Zadivili su ga radovi koji su se izvodili na uređenju tadašnje Francuske obale i novi lijepi nasadi palmi na njoj. Zapazio je ubrzano uređivanje ulica, popravak rasvjete i napredak u opskrbi vodom, a posebno uređenje brežuljka Marjan. Osvrnuo se na građevne probleme srednjovjekovnog središta grada. Pri tom se zalagao za očuvanje te značajne povijesne cjeline i njenog slikovitog ugođaja. S druge strane uske i mračne ulice staroga grada bile su ozbiljna prepreka pješачkom prometu i poteškoća stanovnicima koji su se zalagali za zdravije uvjete življenja. Predlagao je stoga neka kompromisna rješenja koja bi donekle pomirila suprotstavljene zahtjeve zaštite spomenika i urbanizama.

²⁷ *Kućice uz Dioklecijanovu Palaču. ND 19.V.1926. 5.*

²⁸ *Novogradnje u Splitu. ND 10.VI.1927. 4.*

²⁹ *Alfred Keller u Splitu. ND 25.V.1927. 5.-Alfred Keller:Neka aktuelna građevna pitanja u Splitu. ND 30.VII.1927. 2.*

U oblikovanju svojih građevina Keller je nastojao prilagoditi se tradicionalnoj arhitekturi Dalmacije uz uporabu kamena na pročeljima i razigranih kosih krovova pokrivnih crijepom. I volumeni su mu rasčlanjeni u manje mase kako bi se bolje prilagodili okolišu. Nad tim objektima izdizali su se često uvis neki dijelovi koji podsjećaju na srednjovjekovne kule. U sekundarnoj plastici rado je primjenjivao polukružne završetke otvora, naročito u prizemljima gdje je predviđao lukove i trijemove na restoranima, ako se radi o hotelima. Prozori su mu ponekad u obliku trifora, a završni vijenci od kamena poduprti konzolama. Time se želio približiti povijesnoj grafiji koja je bila svugdje prisutna. Rado je koristio sjenovite pergole i terase koje su odgovarale mediteranskom podneblju i omogućavale ugodan boravak na otvorenome. Ovaj romantičarski pristup u kreiranju artikuliranog prostora dosta je čest u Dalmaciji u vrijeme kada je secesija već preživjela, a moderna još nije uhvatila puni zamah.

Utjecaj Austrije i Njemačke na graditeljstvo u Dalmaciji druge polovice XIX. i početka XX. stoljeća je bio značajan. Ne samo da su u tom kraju djelovali strani arhitekti, već su se i domaći stručnjaci školovali na sveučilištima susjednih zemalja, jer ih u domovini nisu još imali. Tako su npr. splitski graditelji Špiro Nakić, Kamilo Tončić i Petar Senjanović završili studije na Visokoj tehničkoj školi u Beču.³⁰ Vraćajući se u zavičaj, otuda su donosili rješenja i obrasce koje su primjenjivali u praksi. To je bilo vrijeme kada je secesija ustupala mjesto funkcionalizmu i racionalizmu moderne. Jedan od stručnjaka, koji je sudjelovao u ovom dinamičnom procesu i rješavanju raznih i brojnih zadataka u skladu s novim potrebama na hrvatskoj obali Jadrana, bio je Alfred Keller.

Njegovo angažiranje, s obzirom na vrijeme i prilike u kojima je djelovao, je bilo vrlo uspješno. Zbog posebnih društvenih i političkih okolnosti u Europi, jedan dio njegovih zamisli nije ostvaren. Nažalost i većina projekata koje je sačinio je propala pa se o njegovom graditeljskom opusu može rasuđivati tek na osnovu dosta krnjih podataka.

³⁰ Stanko Piplović: *Doprinos Petra Senjanovića uređenju starog Splita. Kulturna baština, Split V/1978. br. 7-8,60.*

Ivan PEDERIN

Utjecaj bečkih ministarstava na razvitak turizma u Jadranskoj Hrvatskoj pred I. Svjetski rat

U ovom radu daje se pregled austrijske državne inicijative u razvitku turizma na hrvatskom Jadranu pred Prvi svjetski rat. U to doba inicijativa je potekla od Dvora pa je carska obitelj stekla Lokrum, dok je Društvo za promicanje narodnogospodarskih interesa kraljevine Dalmacije, kojem je na čelu bio grof Johannes Harrach, kupilo neke zemlje u Herceg-Novom da bi tamo sagradila hotele. Razvijala se turistička promidžba i izdavali su se časopisi, no vlast se trudila da iz ovih procesa isključi politički nepouzdan Srbe i Talijane. Sad je promidžbu vodilo namjesništvo u Zadru i bečko ministarstvo za javne radove.

Austrijska država nije se zarana počela jače zanimati za Jadran jer je bila usmjerena prema Podunavlju. To zanimanje jače se razvija u doba Bachova apsolutizma, iako se Austrija u to doba orijentirala pretežito na plovidbu Dunavom. Zanimanje je u početku privatno, ali privatnici nastoje zainteresirati državu za Jadran. Osobita pobuda tome bila je Mletačka revolucija 1848. kad se Austrija sjetila da ona doduše posjeduje ratnu mornaricu, ali da je časnički i pomorski kadar te mornarice talijanski. Tako Austrijski pisac Heinrich von Littrow nastanjen u Rijeci upozorava u svojim djelima Beč na tu okolnost, preporuča da se talijanski kadar postupno zamijeni Austrijancima njemačkog jezika, odnosno Hrvatima jer je Austrija bila kontinentalna zemlja i Austrijanci njemačkog jezika nisu se rado i često javljali za službu u ratnoj mornarici, pa je tu valjalo računati s Austriji odanijim primorskim Hrvatima.¹ Sam Littrow bio je časnik c.k. ratne mornarice, a njegovim djelom nastaje pomorska književnost na njemačkom jeziku koja se u to doba javlja u mnogim drugim književnostima. Littrow k tome svojim djelom popularizira tehnički napredak, dakle civilizaciju koju potkraj XIX. stoljeća u Hrvatskoj vode ponajviše njemački naseljenici, osobito oni što prebivaju u gradovima, pa ih takvima hrvatska književnost često i doživljava, na primjer, Josip Kozarac.² U austrijskoj književnosti javlja se i podvrsta zavičajnog romana koji razvija simpatije za siromašnog ribara i težaka u Dalmaciji.³ U Jadransku Hrvatsku stižu austrijski speleolozi, planinari, športaši, pišu se vodiči.⁴

Bečki *Verein zur Förderung der Volkswirtschaftlichen Interessen des Königreiches Dalmatien* koji je vodio grof Johannes Harrach⁵ praktički je djelovala pa je kupila u Her-

¹ Ivan Pederin, Pederin, Heinrich von Littrow kao pjesnik pomoraca i njemačke manjine u Hrvatskoj, *Adrias, Split*, sv. 1(1987) S.287-321.

² Isti, *Književna i vanknjiževna isposredovanost lika Nijemca u prozi hrvatskog realizma, Književna istorija, Beograd, Bd. 11(1978) sv. 42, S.261-267*

³ Isti, *Jadranska Hrvatska kao epski prostor austrijskog (trivijalnog) zavičajno-turističkog romana, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 25(1978) S. 319-347.*

⁴ Isti, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Zagreb 1991. Tada nastaju austrijskom inicijativom prve turističke organizacije u Dalmaciji, Vjekoslav Maštrović, Prve turističke orgnizacije (društva i savezi) u Dalmaciji, Turizam, 7(1952), isti, prvi turistički savez u Dalmaciji g.1899. i 1909. Zadar, 1960. i drugi radovi ovog pisca.*

⁵ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Zagreb, 1991. str. 213*

ceg-Novome (koji je onda bio pretežito hrvatski grad) leno hrvatske obitelji Burović da bi tamo sagradila hotel i promicala turizam u Boki. Poslove su vodili odvjetnici Negrini i Cippico u Kotoru, a duša ovog posla bio je dr. Rudolf Sardelić, brat tajnika ovog društva i novinar povezan sa vladinim krugovima u Beču. Briga ovog posla bila je da zemlje, koje su se sada prodavale, dođu u ruke osoba koje nisu politički sumnjive, dakle koje nisu masoni, Jugoslaveni, Srbi ili Talijani koji su se bavili političkom subverzijom. U to doba je ovo društvo skupljalo novce za siromahe u Dalmaciji koji su gladovali. Ministar predsjednik Körbler dao je 1000 kruna kao svoj prilog.⁶ Grof Harrach bio je inače utjecajna osoba u Dalmaciji pa se njegov savjet pitao kod izbora novog nadbiskupa u Zadru 1902.

Briga o političkim sumnjivcima u turizmu bila je pobuđena slučajem nekog Josefa Kerauscha, koji se izdavao za urednika nekog ilustriranog časopisa za turizam. On je stigao 1902. u Boku i posjećivao mjesne glavare, s njima je razgovarao o osnivanju nekog društva za unapređenje gospodarskih interesa Boke, nudio da će objavljivati reklame u svom časopisu i držati predavanja u Carevini i Njemačkoj. On je govorio i o svojim vezama u književnim krugovima i spremao se posjetiti grofa Harracha. Policija je međutim utvrdila da je on bio satnik 86. pješačke pukovnije pa je osuđen zbog pronevjere i nekih drugih prijestupa.⁷

Dvor je davao inicijativu tako što se princeza Josepha nazivala *die erhabene Förderin* opatijskog turizma, a napušteni benediktinski samostan na Lokrumu postao je vlasništvom carske obitelji pa je u njemu najprije boravio nadvojvoda Ferdinand Max, kasnije meksički car Maximilian, a za njim i prijestolonasljednik Rudolf. Obojica su svršila loše, pa se uz Lokrum počeo vezivati trivijalno-tragični habsburški mit. Zbog toga je carska obitelj prodala franjevačkoj provinciji tu opatiju.

Međutim, 1905. carska je obitelj zaželjela tu opatiju ponovno kupiti pa je 20. srpnja 1905. Generalna direkcija carskih privatnih i obiteljskih posjeda (*k.u.k. Generaldirektion der a.r. Privat- und Familienfonds*) odlučila kupiti otok Lokrum za Elisabeth zu Windisch-Graetz. Provincijal fra Angelo Miškov prihvatio je tu ponudu, ali prije nego li je potpisao ugovor on se predomislio pa je odgovorio ravnatelju tog fonda barunu Emilu von Cherteku da provincija neće prodati otok, odnosno tražio više novaca da osigura novake u Dubrovniku i obnovi neke zgrade za njih. Chertek je na to govorio sa zadarskim nadbiskupom Dvornikom.⁸

Njemački pisac Arthur Achleitner bio je Bavarac i pisac zavičajnih romana (*Heimatroman*). On je 1909. bio u pratnji bečkog gradonačelnika i predsjednika Kršćansko-socijalne stranke *dra. Karla Luegera*, pa je napisao jedan putopis o Dalmaciji pod naslovom *Reisen im slavischen Süden (Dalmatien und Montenegro)*, (Berlin, 1913.)⁹ No Achleitner se poslije puta po Dalmaciji 1911. zanimao za tu pokrajinu odnosno austrijski kraljevina (*Land*) pa je pisao iz Münchena 30. listopada 1911. namjesništvu u Zadar o

⁶ Državni arhiv u Zadru (ubuduće kratko DAZ), 1903. pres. tajni spisi, sv. 545., Beč, 9. ožujka 1903. i Tajni spisi sv.566 (1909) br.6.

⁷ DAZ, Tajni spisi 1902. br.53.

⁸ DAZ 56. Tajni spisi 1905.

⁹ O Achleitneru Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska... str.270. Isti, Hrvatske i slovenske teme Arthura Achleitnera u okviru politike velikoaustrijskog kruga, Prilog proučavaju lika Hrvatske u njemačkom trivijalnom romanu, Rad IJAZU Zagreb, sv. 380(1978)*

organizaciji suvremenog novinstva s dopisnicima njemačkih listova koji će izvješćivati o Dalmaciji. Preporučo je da se osnuje list *Dalmatinische Korrespondenz* kao tjednik vezan uz namjesništvo koji će javljati osobito o prometnim prilikama. Većina turista koja stiže u Dalmaciju stiže iz Njemačke, a ne iz Austrije jer Austrijanci radije putuju u inozemstvo. Urednik će dobijati vijesti od ureda namjesništva, a imati će pomoćnika što će izvrsno znati njemački. List će objavljivati književne i promidžbene radove, izdavati će kalendare sa slikama Dalmacije, pripovjetke iz dalmatinskog života. Ovakav list bi, vjerovao je *Achleitner*, imao uspjeha osobito u Štajerskoj. On bi slao fotografije velikim njemačkim listovima. Potom bi valjalo osnati reklamni bilten za Dalmaciju (*Werbescrift*) sa subvencijom koju bi dalo Ministarstvo rada, odnosno njegov XXIII. Odsjek za turizam. Dalmacija treba, tako *Achleitner* iskusnog književnika i pouzdanika (*einen altbewährten literarischen Vertrauensmann*) za kojeg se nudio *Achleitner* ističući svoje prijateljske veze sa namjesnikom *grofom Mariusom Attemsom von Heiligenkreuz*.

Nato je *Attems* pisao ministarskom savjetniku dr. Rudolfu Schindleru u ministarstvu za javne radove. On je u povodu *Achleitnerove* pobude predložio za konsultanta dr. Heinricha Glücksa, koji je bio zaposlen kod bosanske željeznice, a ranije je bio koncipijent u Dalmaciji. Drugi konsultant za turizam trebao bi postati *Achleitner* onako kako je ranije bio konsultant *Gessner* u Dubrovniku. Ministarstvo za javne radove odgovorilo je 16. ožujka 1912. *Attems*u i istaklo znatnu ulogu *Harrachovog* društva, pa je tražilo program i suradnju mjesnih čimbenika. Ono je pozdravilo osnivanje promidžbenog ureda u Dalmaciji, ali je predložilo za konzultanta dr. *Mündla*, a ne *Achleitnera*.¹⁰ Od *Achleitnera* su međutim izlazili romani najprije sa slovenskom, kasnije s hrvatskom tematikom s kojima je on želio svratiti na sebe pažnju Dvora i krugova vlasti u Hrvatskoj. Ti su romani trivijalni romani koji se svrstavaju u okvir zavičajnog romana. Imaju precizan sustav političkih i društvenih vrijednosti. Na čelu tog sustava vrijednosti je visoki austrijski činovnik, za njim slijedi marljivi Hrvat koji svojim radom i štednjom postiže uspjeh. Hrvatskim i osobito mađarskim velikašima pa i banu on se podruguje i opisuje ih kao ljude koji jedino znaju trošiti nezarađene novce. Oni su na dnu ovoga sustava vrijednosti koji je građanski, ali nije revolucionaran i mogao bi se kvalificirati kao malograđanski u smislu zavičajnog romana.¹¹

Jedan od načina promicanja turizma u Dalmaciji bilo je novinstvo pa je tako građanski novinar *Josef Stradler* počeo 1908. izdavati časopis *Adria*. *Stradler* se uskoro preselio u Trst i tamo djelovao s podrškom u krugovima Dvora i s podrškom baš u ljudima iz kruga *Franje Ferdinanda*.¹² Međutim *Verein zur Förderung der volkswirtschaftlichen Interessen im Königreich Dalmatien* grofa *Johannesa Harracha* nije zaostao za *Stradnerom* pa je 1909. A. *Kreutzer* pokrenuo časopis ove udruge koji se zvao *Der Süden, Illustrierte Zeitschrift für Länderkunde, Seewesen, Handel, Verkehr und Unterhaltung*. Časopis se ugasio 1910. i od njega je izišlo samo 24 broja. Časopis je izlazio u Voloskom u Istri, a uredništvo je imalo svoje sjedište u *Villi Mir*. Zanimljivo je da se urednik nije iskazao kao glavni i odgovorni urednik što je po postojećim zakonima u

¹⁰ *DAZ, pres.spisi, 676 (1912), br. 876.*

¹¹ *Ivan Pederin, Hrvatske i slovenske teme Arthura Achleitnera...*

¹² *Bibliografija članaka ovog časopisa o jadranskoj Hrvatskoj nalazi se u mojoj knjizi Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Zagreb, 1991. str. 341-370*

Austro-Ugarskoj morao.¹³ Časopis je u prvom tečaju (br.2) objavio publicistički prikaz baruna Eugena Ransonnetta koji je opisao kako je otkrio Plavu špilju na Biševu i probio ulaz do špilje dinamitom. Članak je ilustriran Ransonnetovim snimcima kuća i veduta s otoka Visa, život ljudi na Visu i povezanost ribara s Biševom. Sve odiše simpatijama za ovaj svijet. Tu Ransonnet piše iz perspektive čovjeka iz velikog svijeta koji se zauzima za male ljude na udaljenom otoku, sve je blisko austrijskom turističkom zavičajnom romanu kao podvrsti zavičajnog romana (*Heimatroman*). Autor je napomenuo i pomorsku pobjedu kod Visa 1866. i zadovoljstvo Višana s tom pobjedom i njihovo rodoljublje. Austrijsko i hrvatsko rodoljublje slijevalo se u njihovim izjavama jer je pobjeda kod Visa u Dalmaciji uopće doživljena kao pobjeda Hrvata nad Talijanima. Vis i Biševo Ransonnet je opisao kao jedan svijet dobrote i ljepote, što on i jest problematizirao pa sve ostavlja donekle trivijalni dojam i upućuje na unutarnju prazninu sjajne multietničke i multikulturalne Carevine koja se bližila svom kraju ispunivši ne malu ulogu u povijesti Europe, a posebno Hrvatske.

Urednik A. Kreutzer napisao je jedan prilog pod naslovom *Mostar* u istom broju. Bosnu je opisao kao bojovni krajolik s prelazima u slikovitost. Potom je opisao kulturu i blagostanje u kojem tri vjere (četvrtu je očigledno zaboravio) žive mirno jedna uz drugu što upućuje na udaljenost ovog pisca i pokreta od antisemitizma. Napomenuo je biskupa Rafaela Barišića i njegove nevolje. Ovaj biskup nije mogao doći u svoje sjedište Mostar, odnosno mogao je doći jedino noću ili preobučen. Sad vlada mir. Barišić je ipak stvorio tu biskupiju, a umio je i pregovarati s Turcima, manje s Alipašom Rizvanbegovićem, a više s Omer pašom Latasom.¹⁴ Kreutzer je sve ovo napomenuo da istakne zasluge nove vlasti, a u tome nije imao ni krivo jer je austrijsko razdoblje bilo jedino doba kad je u Bosni i Hercegovini vladao mir, blagostanje i zakonitost. Prije i poslije toga nije bilo, a toga nema ni danas. Krajolik, Velež i dr. opisuje s osloncem na narodnu književnost. Opisuje, glas mujezina i molitvu (*avdes*) muslimana s učinkom slikovitosti. Kreutzer zalazi i u povijest, spominje ime Hercegovina koje se duguje njemačkom caru Friedrichu III. pošto se Stjepan Kosača stavio pod njegovu vlast 1440., potom opisuje osmanlijsku opsadu Jajca, njegov pad i smrt posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića.

Časopis je nadalje objavljivao pripovjetke, među kojima se ističe pripovjetka Carla grofa Zaluskog pod naslovom *Ein Schiffbruch in der Levante* (Brodolom u Levantu). Pripovjetke su bile s tematikom jugoistoka i izlazele su u nastavcima što je bio običaj austrijskog i uopće europskog novinstva osobito poslije 1850.

Iz ovog časopisa doznajemo o kulturnim manifestacijama na Jadranu koje su se odvijale po inicijativi Dvora i osoba bliskih Dvoru. Tu je izložba Udruge za promicanje dalmatinskih čipki i kućne radinosti (*Verein zur Förderung der Spitzen und Hausindustrie in Dalmatien*) koji je stajao pod visokim pokroviteljstvom nadvojvotkinje Marije Josephe što se ranije nazivala uzvišenom zaštitnicom austrijske rivijere, a prednjačila je u posjetima Kupelwieserovim Brijunima.¹⁵ Izložbu u Opatiji uredila je barunica Hedwig von Haas -Teichen, potpredsjednica te udruge. Izložbu su posjetili naprijed spomenuti

¹³ Ivan Pederin, *Austrijski propisi o tisku i nadzor nad dalmatinskim tiskom (1848-1863)*, Bibliotekarstvo, Sarajevo, sv.32 (1986), str.106-116 i 33 (1987) str.62-71.

¹⁴ Ivan Pederin, *Katolici u Bosni, Hercegovini i Albaniji u prvoj polovici XIX. st., Obnovljeni Život*, vol 53(1995) br.1. str. 47-61;

¹⁵ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska... str. 182 i 219.*

grof Johannes Harrach, grof Orsini-Rosenberg, sa stupnjem poklisara, barun Hengelmüller, grofica Harrach-Lobkowitz, grofica Zichy sa kćerkom, grofica Woraczicky, grof i grofica Szechenyi i drugi. Jadranski turizam bio je do pred Prvi svjetski rat zapravo austrijski turizam i bio je elitistički, ne masovan i u njemu je plemstvo, kako vidimo, igralo ulogu tako da je davalo pubude i da je turizmu davalo svoj društveni sjaj što je igralo ulogu nalik današnjoj reklami. Ovakva državna inicijativa u jednoj gospodarskoj grani spada u okvir srednjoeuropskog neomerkantilizma, a svakako i u tradicije austrijskog etatizma. Urednik, koji prima migove od države i piše ono što država želi da se kaže, ali ne želi sama kazati, također spada u okvir austrijskog etatizma i novinarstva.¹⁶ Takav novinar bio je Kreutzer.

Međutim, Austrija je znala biti i progresistička u pitanjima turizma pa u istom broju čitamo o otvaranju automobilskeg prometa između Banje Luke i Jajca. Ovakvu cestu trebala je vojska, no na toj cesti ustrojen je autobusni promet, pa Kreutzer odmah reklamira ove autobusne linije koje vode kroz vrlo lijepe krajolike.

Potom Kreutzer opisuje putovanje bečke općinske skupštine (*Gemeinderat*) u Bosnu i Dalmaciju. U tom izletu putovao je i bečki gradonačelnik dr. Karl Lueger. Piše o adresi zahvalnosti bosanskih muslimana caru u povodu ustroja njihove kulturne autonomije. Adresu su predali poglavaru zemaljske vlade pješačkom domaršalu Marijanu Varešaninu von Vareš. On je bio Hrvat, a ranije je bio vojni zapovjednik u Zadru.¹⁷ Potom se Kreutzer u članku *Auf Brioni* osvrnuo na mapu s deset skica gračanskog slikar Gustava Groegera. Kreutzer je potom objavio jedan *Aufruf* austrijske ratne moranrice (der Oesterreichische Flottenverein) koji su potom potpisali njezin predsjednik Josef grof von Thurn und Hohenstein, dopredsjednici Josef Freiherr von Schwegel, Julis von Kniepp, Vladimir Khittel Edler von Bialopor. Militarizam je dakle bila druga značajka ove državne inicijative u promicanju jadranskog turizma koja je ovom turizmu davala više sjaj, kao velikaši, nego državnu ozbiljnost.

Bilo je to masivno državno promicanje turizma, sve u okviru onoga što se nazivalo *Drang nach Osten* i što je spretno izrabila masonerija koja je preko Ante Trumbića, Frana Supila, Frana Potočnjaka, Milana Marjanovića, Ante Tresić-Pavičića, Ljube Leontića, Miće Mičića, redom masona, pokrenula široku političku akciju protiv Carevine i njezine ekspanzije na jugoistok u kojoj su Engleska i Francuska osjećale suparništvo. Engleska i Francuska, odnosno masonerija, imali su uspjeha, Balkan je postao područjem francuskog i engleskog utjecaja i time je započelo najtamnije razdoblje novije povijesti europskog jugoistoka, razdoblje ratova, pokolja, ugnjetavanja u Hrvatskoj.¹⁸ Ne želeći ulaziti u ocjenu da li je ova inicijativa bila napredna ili nazadna, korisna hrvatskim nacionalnim interesima ili ne, kako su sve pojave povijesti stupnjevali marksistički povjesničari, ističemo njezin značaj u ulasku Hrvatske u srednjoeuropske kulturne i gospodarske tokove.

¹⁶ Ivan Pederin, *Austrijski propisi o tisku... Ured bečke Theaterzeitung Adolf Bäuerle pisao je npr. 11. listopada 1835. dalmatinskom guverneru grofu Wenzelu Vetteru von Lilienbergu tražeći njegovu podršku kod prodaje toga lista. Isticao je da je uvijek slijedio migove vlasti i pisao ono što je vlasti bilo ugodno. Usp. Državni arhiv u Zadru, sv. 180.X.2 6. 1796/p.*

¹⁷ *Državni arhiv u Zadru, Tajni spisi, 1906. sv. 563.br.8.*

¹⁸ *Moja knjiga pod naslovom Austrijska vlast i dalmatinska politika 1878-1914. nalazi se u tisku.*

Bogdan MESINGER

Ideogeneza nacije i jezična povijest Osijeka (ili esekerski idiom - kaos koji je doživio imploziju)

Etnogeneza ili ideogeneza?

U većini povijesnih (a pogotovo u većini parahistorijskih) razmatranja o podrijetlu nekoga naroda, o nastajanju neke nacije, konstruira se hipoteza o njenom genetskom podrijetlu i identitetu. I uvijek: bez ikakvih genetičkih istraživanja i bez ikakvog saznanja o mogućnostima genetike.

Narod (iz kojega samoidentifikacijskom spoznajom i kulturnim samodefiniranjem, uz jezičnu standardizaciju i ine nužne kulturološke zahvate nastaje nacija) tretira se u takvim razmatranjima, prešutno i implicitno, kao relativno homogena etnička masa, zaštićena od bilo kakvih radikalnijih prodora u njeno etničko tkivo i pokretana nekim (teorijski nedefiniranim) zaštitnim mehanizmom, čak i u prijelomnim situacijama masovnih kretanja etničkih masa (kao što su seobe naroda), u ratovima, u kulturnim ispreplitanjima, u mijenama državnih granica i u tijeku života multietničkih država koje su (znano nam je to) često bivale nadedetničkim organizmima, a unutar takvog organizma etničko prožimanje bijaše prirodan proces.

Ova nikada neobjašnjavana pretpostavka (o etničkoj homogenosti nacije kroz višestoljetnu, pa i višetisućljetnu povijest), pri minucioznijoj analizi lako otkriva svoje kriptorasističko zaleđe.

Prožimanje se naziva, pejorativno, "miješanjem".

Postojanje naroda implicitno se tretira kao vrijednost po sebi - bez obzira na međuetničke odnose i bez obzira na povijesna zbivanja.

Etnička pristranost se iskazuje i u etnocentrizmu povijesnih, ali i aktualnih razmatranja. Politika traži svoje utemeljenje na ovakvom etnocentričnom interpretiranju povijesti - čime znanost postaje subznanstvena, pa i paraznanstvena, jer stupa u ovisan položaj. Političke intencije određuju model znanstvenog mišljenja.

Kultuogeneze rijetka su suprotstavljanja u znanosti. Karakteristična je pojava ignoriranje suprotnih tvrdnji, ignoriranje činjenica, pa i ignoriranje logike.

Radoslav Katičić u svojoj knjizi "O počecima hrvatskih početaka" upozorava da su se "kretale vojske, a ne narodi".

Nitko se gotovo ne poziva na ovo upozorenje, a zaista nitko u znanosti nije slijedio konzekvence ove teze (kao što je, recimo, činjenica da jezični podsustavi, kao što su idiom i antroponimi, čuvaju jasne tragove prožimanja doseljenih vojnika sa starosjedoci-ma).

Logički je paradoks pretpostaviti da su netragom mogli nestati na ovom tlu Kelti, Skordisci, Iliri, Romani ili Latini (Rimljani), Huni, doseljeni ili nakon vojni zaostali Goti, na otočju kolonizirani Grci, pa potom Avari, a da i ne spominjemo etničke infiltracije uzrokovane brojnim ratovima nakon prodora Mongola - tj. tijekom posljednjih sedamsto pedeset godina.

Drugo lice logičkog paradoksa koji se krije u hipotezi o naciji kao produktu etnogeneze jeste matematsko.

Ako pretpostavimo da jedna generacija traje 25 godina, tada je svako od današnjih stanovnika imao, prije 250 godina, 1024 pretka, prije 500 godina više od tisuću tisuća, tj. više od milijuna, prije 750 godina više od tisuću milijuna, tj. milijardu predaka...

Toliko ljudi tada nije živjelo na Zemlji.

Znači li to da ne postojimo?

Naravno - ne, nego samo matematski potvrđenu činjenicu da je genetsko ispreplitanje i ukrštanje imalo enormne razmjere.

Sondažna provjeravanja poznatih činjenica daju nam zapanjujuću potvrdu etničkog ispreplitanja čak i u relativno bliskoj prošlosti.

Među Ilircima zatičemo preko 40 % pripadnika nehrvatskih narodnosnih podrijetla (Nijemaca i Austrijanaca, Čeha i Slovaka, Srba, Mađara, Grka, Slovenaca itd.). I to samo u prvom koljenu - kako nam otkrivaju prezimena, a i imena.

Nije ih objedinila bliskost etnogenetske pripadnosti, nego privrženost ideji.

IDEJA HRVATSTVA - i hipoteza, te ideologija Ilirizma, pa i Sveslavenstva (tri su to, konceptijski koncentrična kruga u ideopolitičkim relacijama toga vremena) - imala je svoju genezu koju možemo pratiti do u IX. stoljeće.

Teza o etnogenezi tek je jedan argument u strukturi te ideje. Argument koji je čini udarnom i osigurava joj afektivni naboj - ali nije dokaziva, te se i tretira kao aksiomatska istina, koja ne podliježe provjeri. Jednostavno - dio je vjere. Vjere u naciju. I osnovica kulta nacije.

Hrvatski etnoidentitet kao plod ideogeneze Hrvatstva

Etnički identitet dinamičan je fenomen. On se mijenja s vremenom, budući da se vrlo slojeviti i složeni odnosi unutar kojih se konstituira, također mijenjaju. Identitet je dinamičan sustav odnosa (relacija), te stoga podliježe svim zakonitostima dinamičnog relativiteta.

Odnosi o kojima ovisi jesu državno-strukturalni, politički (a to dvoje nije isto), jezični, kulturni, tradicijski, etnički i etnografski, čak i geografski i privredni (jer se regionalno-privredne strukture javljaju kao integracijski ili dezintegracijski faktori), vojni, ideološki i filozofski, konfesionalni...

Osnovni zakon dinamičkog relativiteta mogli bismo formulirati kao dinamičko načelo po kojem promjena bilo kojeg činitelja u sustavu mijenja ustrojstvo odnosa

(strukturu relacija), te time, posredno, svaku veličinu u sustavu i - dosljedno - i sam sustav. Svaka je veličina samo rezultanta strukture trenutačnih odnosa.

Konkretnije - promjena statusa, političke uloge i značenja dominantne konfesije (u slučaju hrvatstva - katoličke) mijenja semantičkom i funkcionalnom dinamikom značenje političkih, jezičkih, ideoloških, kulturnih i svih drugih komponenata, te time i sam trenutačni sadržaj pojma " hrvatstva". Mijenja identitet etniteteta.

Etnoidentitet se u takvom svjetlu iskazuje kao dinamički kontinuum, održavan kroz određeno vrijeme integracijskom jezgrom. U našem slučaju to su pojmovi "Hrvat" i "Hrvatska".

Obje kategorije postoje u dinamičkom međuodnosu i potvrđuju se ne eventualnom nepromjenljivošću, nego isključivo mijenjanjem sustava. Bez promjene - pojam bi postao inertan, nefunkcionalan, neotporan pritiscima vanjskih sustava (odnosno - drugih etnoidentiteta) i odumro bi.

To se zbilo sa Keltima, Ilirima, Romanima, Hunima, Avarima, Mongolima ili Tatarima, itd., na našem tlu. Nisu poubijani, nisu poumirali bez nasljednika ili potomstva. Apsorbirani su. Ulili su se, izravno ili neizravno, u etnoidentitet Hrvatsva - i oni koji su zatečeni na ovom tlu, i oni koji su seobom ili invazijom došli, pa zaostali...

Logično je iz temeljne strukturalističke (teorijske) analize zakonitosti ovoga procesa da nije u tom dinamičnom kretanju makrosustava etnoidentiteta geografski gravitirajućih ili opstojećih na tlu Hrvatske, u jednom dijakronijskom slijedu i unutarnjoj transformaciji golemog etno-dijasustava (etnodijasistema), bila bitna genetika.

S obzirom na današnji stupanj i doseg, pa i saznanja genetike, pretpostavka o postojanju, a pogotovo o ulozi (pa još presudnoj!) genetičkog faktora u formiranju i održanju nacije (odnosno, pretpostavka o smislu, pa i postojanju stvarne "etnogeneze"), samo je iracionalna iluzija i zabluda, pseudoegzaktna tlapnja, a vrlo često i znak zapanjujućeg neznanstva, pa i šarlatanstva.

Ipak, snaga mita o etnogenezi shvatljiva je u okvirima dinamičke strukture koju smo, bar teorijski opisali. Taj je mit snažan afektivni integrator. Stoga se on aktivira u okvirima jedne - ili više - komponenata koje smo imenovali (ne pretendirajući na to da ih imenujemo sve i da ponudimo zatvoreni spisak - jer je to i nemoguće). To može biti etnoideološka, etnovrijednosna, etnokonfesijska, etnokulturna, etnovojna, ili bilo koja druga - a budući da je i opet riječ o ideološkom etnosustavu, mit o etnogenezi bit će aktiviran u svim ovim ustrojstvenim komponentama, u relacijskom dinamizmu, pri čemu će težište biti, najvjerojatnije, pomično.

U trenucima u kojima su recimo, vojni uspjesi presudni, aktivirat će se kao dominantna pretpostavka o etnovojnom karakteru geneze Hrvatsva. U stabilnom i staloženom miru težište će prijeći na značenje (dominantno, s tendencijom isključivosti) hipoteze o etnokulturalnom iskazivanju genetičkog kontinuuma Hrvatsva. I tako dalje.

Ipak, trajno dominantna i dubinski implicitna, pa stoga i integrirajuća struktura ovoga etnosustava jeste ideološka i idejna. Iz ideje o Hrvatstvu, naime, rađa se i sveukupna ideologija Hrvatsva.

Naravno, ne samo njega. Poučak vrijedi, u načelu, za svaki etnoidentitet.

Ideologizacijski integrator ne samo da povezuje konfesijska, kulturalna, politička, etnografska i etnološka, vojna i sva druga obilježja aktiviranog Hrvatstva, nego i jest latentni, ili u prijelomnim povijesnim trenucima aktivni generator kretanja i promjena.

Hrvatstvo se, promatrano tako, strukturalistički i relacijski, u svom višestoljetnom dinamizmu, pokazuje u svojoj biti kao ta ideološka - a ponekad tek idejna - snaga koja je nadvladala druge, postupno ih ili relativno naglo (kako koju i kako u kojem razdoblju) eliminirala (kao Avarstvo), ili apsorbirala (kao Slavonstvo, koje je još u prošlom stoljeću tretirano, sporadično, kao nacionalni a ne subnacionalni regionalni identitet), da bi kulminirala u ostvarenju, ali i ideološkoj mitoizaciji, i pojma i pojave državnosti.

Govoreći o ideji Hrvatstva, mi govorimo, dakle, o dinamičkoj genezi jedne etnoideje. Ona je, svakako, imala svoje konkretne povijesne determinatore (jezične, političke, strateške, etnografske, itd.), ali činjenicu da je nadvladala i da se održala možemo tumačiti tek sustavnim poniranjem i razumijevanjem okolnosti koje su je u određenom kritičnom trenutku oblikovale i učinile najvitalnijim rješenjem za opstanak.

To se zbilo prvi puta u IX. stoljeću.

Tada je započeto Hrvatstvo konstituiranjem ideje, koja je postala potrebnom i djelatnom (aktivnom).

Kontinuum Hrvatstva od tada do danas kontinuum je jedne ideogeneze etnosa.

Hrvatski etnoidentitet rezultat je te ideogeneze.

Ona je bila izuzetno burna, s krizama, prevladavanjem kriza, neprekidnim mijenama - i sve to i tvori hrvatsku povijest.

Integralna povijest ideogeneze Hrvatstva, međutim ne postoji.

Mi joj možemo pokušati ponuditi tek načelnu teorijsku podlogu i sumarne obrise.

No etičku i jezičnu povijest Osijeka ne možemo shvatiti izvan nje.

Etonim kao tvorac etnosemantema

Jedan je od aksioma strukturalne linvistike da riječ oblikuje pojam, a ne obrnuto. Pojmovi ne postoje izvan jezika niti prije jezika. Jezik ih stvara posredstvom riječi i formiranjem relacijskih veza (bliskosti, suprotnosti...) s drugim riječima u sustavu.

Etonim uvijek pripada širem podsustavu etnonima. Značenje, pojam etnosa stvara se i razvija u dinamičnoj mreži odnosa s drugim pojmovima istog podsustava.

Osnovno sredstvo i jezgra formiranja takvog pojma jest riječ.

Riječ /HRV/ + /AT/ + /O/. Ili /HRV/ + /AT/ + /SK/ + /A/.

Koja je mlađa? Kako se aktivirala? Koje je primarno značenje leksičkog morfema? Kada se javlja i u kojoj funkciji najprije? I što je primarni denotat, a što konotacija?

Pouzdana povijesna podaci su škrti, ali ipak nedvosmisleni.

U prvoj polovici IX. stoljeća ne javlja se atnonim HRVAT /SKA/ u toj funkciji. Ni u bilo kojoj drugoj koja bi se bilo kojem kroničaru državniku, bilo kojem zapisivaču ukazala povijesno (ili strateški) relevantnom.

Možemo s velikom mjerom pouzdanosti reći da tada pojam Hrvatske kao funkcionalno relevantan termin - te, sljedstveno tome, kao djelotvorno uporabiv pojam - ne postoji. Povijesna, ili u nekom povijesnom trenutku funkcionalno (strateški) uporabiva riječ, etnotermin, jedina je mjera i mjerilo za postojanje pojma etnosa. Svjesnog i imenovanog.

Postojale su tek okolnosti za njegovo izdiferenciranje i preraštavanje u etnonim.

Taj splet okolnosti sačinjava fazu *PROTOHRVATSTVA*.

Ona traje od 600. godine (minus x, vjerojatno je da je $x < 10$). Tada je, naime, Grgur I. Veliki javio salonitanskom nadbiskupu Maksimu da Slaveni naseljavaju Istru.

Faza *PROTOHRVATSTVA* prelazi u fazu *HRVATSTVA* oko 850. godine.

Iz toga vremena, naime, potiču nam (nažalost, uglavnom posredni) dokumenti o upotrebi pojma *HRVAT* i *HRVATSKA* kao odrednica za narod i njegovo ustrojstvo: državu.

Knez Borna bijaše još knez "Dalmatiae stique Liburniae". Knez, dakle, nad pokrajinama, koje su, uz to, čvale svoja antička, predhrvatska imena. Ako ga isprave vezuju uz rod, uz gens, tada ga nazivaju "Borna dux Guduscanorum". Bila je 818. godina.

"Dux Chroatorum", čija je vlast određena područjem koje se također naziva po etničkom - sada, prvi puta, hrvatskom - obilježju kao vlast: "regnum Chroatorum.; jest Trpimir, god 852.

Između 879. i 892. Branimir je nazvan "dux Chroatorum".

Ovakva titularizacija isprepliće se s alternativnom slavenskom ("Sclavinia", "Sclavonia" "Slavinorum regna"), što ukazuje na proces prelaženja šire (slavenske) etničke odrednice u užu - hrvatsku.

Presudan je prijelom bila upotreba epiteta "Chroatorum" uz kneza Trpimira.

Neposredno sazrijevanje okolnosti u kojima će se hrvatski etnonim izdvojiti i uzrasti do začetnog pojma etnoidentiteta zbivalo se između 818. i 852. godine. Trajalo je svega tri desetljeća.

Ovo je bio vrlo brz proces.

Ubrzala ga je akutnost strateških potreba u hrvatskom smještavanju u rasjed između dva gigantska carstva - Romejskog i Rimskog. Ili - Bizantskog i Franačkog.

No proces nacionalnog izdiferenciranja hrvatskog etnoidentiteta time je tek započeo. Trajao je od tada 1150 godina (a s fazom protohrvatstva 1400 godina) traje i danas. Imanentan je trajanju nacije.

Etnojezična struktura i preobrazba osijeka - pristup

Uočili smo da je etnojezična samospoznaja dinamički, transformabilni i relacijski fenomen.

U tom sklopu etnojezična povijest Osijeka ukazuje nam se kao *tipični uzorak* za izučavanje procesa unutar jedne višenacionalne (te sljedstveno tome, i polikulturalne i višejezične) zajednice, te njenog preraštavanja u pravcu etnički, jezično i kulturno relativno homogene zajednice.

Iz teorijske prologomene koju smo dali slijedi da ni brojnost, ni vlast, ni snaga (vojna i/ili politička), pa - mogli bismo dodati - niti kulturalno zaleđe, niti bilo koji izdvojeni faktor nisu bitni za osvajanje dominantne uloge jednog entiteta u odnosu na druge s kojima je sudbinski u jednom trenutku i na jednom prostoru vezan.

Osijek to *uvjerljivije* potvrđuje nego bilo koji drugi hrvatski grad.

Osijek kao program, kao projekt i kao projekcija

Osijek je nastao kao bitan dio jednog strateškog programa. On je stoga, već u svom začetku i *projekt*, ali i *projekcija*.

Sve što je slijedilo tek je posljedica ovih činjenica.

Strateški program zaštite Austrije od Turske, nakon više od 160 godina prodiranja prema Beču (1526 - 1687/8.) i nakon šesnaest godina ratovanja (1683. - 1699.), predvidio je izgradnju najjačeg bastiona na najkritičnijem mjestu eventualnih budućih prodora.

Kao takvo mjesto Osijek se izdvojio još od cara Hadrijana. Potvrdila su ga turska ratna forsiranja Drave.

Strateški program zaštite Carevine od turske opasnosti razvijao se u kordon Vojne krajine, s istaknutim strateškim točkama - kao što su Zemun, Petrovaradin, Osijek, Slavonski Brod, Karlovac...

Svaka je od tih točaka specifična. Strateški program zaštite uvjetovao je specifičnosti pojedinih projekata unutar tog programa.

Program se razvijao postupno, ali je nosio u sebi čvrstu projektivnu logiku. I kada kažemo "projektivnu", ne mislimo time reći da su projekti bili unaprijed zacrtani, nego da su slijedili implicitnu logiku koja se samoostvarivala postupnom dogradnjom lanca utvrda i gradova kao gravitacijskih centara jedne goleme zaštitne organizacije. Izgradnja je i sam program činila dinamičnom strukturom, promjenjivih unutarnjih odnosa, te se uloga jednog centra mijenjala izgradnjom drugog - ili drugih.

Tako se mijenjala i uloga Osijeka. A s njom i njegova unutarnja struktura.

To objašnjava stvaranje specifičnog i nigdje drugdje ponovljenog etnokulturalnog i etnojezičnog konglomerata, kakav se u Osijeku formirao, a također i njegovu specifičnu transformaciju i njegovu jedinstvenu povijesnu sudbinu.

Time nismo opovrgli tvrdnju da je Osijek postao tipičnim uzorkom jednog urbano-kulturalnog procesa u rubnim gradovima Austrije.

Specifičan je i po tome što je najtipičniji, najpotpuniji i najizrazitiji uzorak.

No specifična je i relativistička dinamika njegove kulturalne strukture. Ta dinamika objašnjava stvaranje i onog jezično-kulturalnog fenomena koji je dobio naziv "Esekerski". Naime - naziv zasebne i specifične kulturalne kategorije.

Projekt Osijeka u okvirima naše konceptualizacije, jest strukturno-funkcionalna (ili ustrojstveno-djelatna) utilitarna koncepcija urbanističke strukture grada i njegove strateške efikasnosti.

Grad je tvrđava sa središtima vojne, crkvene i administrativne moći, uz koje se granaju strukture (međusobno vezane u čvrst stroj) prosvjetne, komunalno-infrastrukturne i obrtničke djelatnosti. U tom sklopu nastaju prva pošta, prva ljekarna, prva srednja škola, prva bolnica, itd.

Sklop, struktura pučanstva bila je - bar što se tiče intencija vlasti - etnički irelevantna, što znači da je bila *kulturalno nehomogena*, osim u sloju državno dominantne njemačke kulture (na, ipak, njemačkome tlu).

Osijek kao projekcija je rezultanta ovih okolnosti, no u kulturalnom smislu on je slučajan proizvod neslučajnih determinanti.

Nužnost je proizvela *slučajnost*. Ili - u svjetlu, a i u terminologiji teorije determinističkog kaosa, *determinizam je proizveo kaos*.

Kaos ima svoje ime koje nam je poznato. Zove se *esekerski idiom*.

Metaforički rečeno: *ESEKERSKI BABILON*.

Osijek kao nužnost i Osijek kao slučajnost - ili: Osijek kao deterministički kaos

Osijek kao projekt i Osijek kao projekcija u uzročno su posljedičnoj vezi, no projekt Osijeka uopće nije predviđao Osijek kao projekciju, koja će iz tog projekta nastati.

Projekt Osijeka bio je projekt strateškog vojno-urbanog organizma.

No Osijek postaje *kulturalnom projekcijom Carevine*, što uopće nije bila ni urbana, ni vojna namjera ugrađena u njegov projekt.

U širem smislu Osijek postaje kulturalnom projekcijom Europe, s međukrugom srednjoeuropskih karakteristika.

Mogli bismo to nazvati koncentričnim krugovima ozračja, kada ne bi riječ "ozračje" implicitno eliminirala stvarano funkcioniranje jednog kulturnog organizma, koji se rodio kao (dopustimo si metaforu) vanbračno dijete vojno-strateške zamisli.

Možemo to, također, predočiti i jednom radnom (i svakako vrlo simplificirajućom) skicom:

Legenda:

OS - Osijek, strukturna strateška jezgra umjetnog sustava vojske, crkve, administracije i gradskih službi

Prigradski i obiteljski sociokulturni amalgam živih idioma u prirodnom interstrukturiranju

Srednjoeuropsko i europsko ozračje biva izolirano u porodičnim enklavama i izloženo odumiranju, neprekidno filtrirano esekerskim međuslojem

Carevina je bila projicirana u

organizam Osijeka u svom vrlo komprimiranom i vrlo intenziviranom vidu. Te riječi imaju sasvim konkretna značenja. Ona podrazumijevaju maksimalnu disciplinu vojničkog tipa (s ugrađenim mehanizmima kontrole i sankcija), maksimalnu efikasnost svih institucija (koje su vrlo ekonomične - po jedna za svaku djelatnost, pa recimo, kada je car Josip II. prilikom jednog od posjeta Osijeku čuo da je krčmarica /jedine krčme!/ bolesna - otišao je prenoćiti u Generalat; drugog konačišta nije bilo). Hijerarhija je stroga, čvrsta i jasna, a dominantni i prešutno normirani idiom za uzajamno sporazumijevanje pripadnika svih nacionalnosti što ih ima Carevina jasna je: njemački jezik u vojnom funkcionalnom stilu.

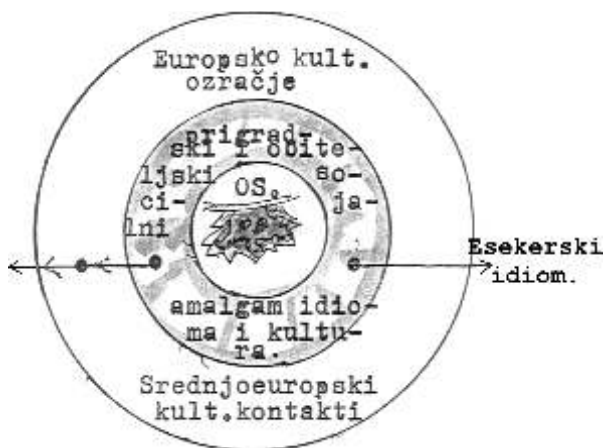
To je slika vrhunskog, krajnjeg determinizma. Programiranog determinizma. S jasnom i odlučnom intencijom - kojoj se žrtvuju i životi neodredivog broja ljudi (radnika, vojnika, časnika...).

Što je ovaj determinizam preobratiilo u kaos, najizrazitije je iskazano upravo u internom ("esekerskom") sredstvu komunikacije: esekerskom idiomu, koji nije imao ni gramatičkog sustava, ni stabilne leksike, ni fonetike, niti u bilo kojem svom stadiju ikakvih znakova težnje ka normativnom oformljenju i standardizaciji, nego je bio samo proces jednog idioma koji je prešao amplitudu od relativnog integriranja (nikada konačnog) do dezintegriranja (da li konačnog)?

Bio je to prijelaz iz čvrste strukture nužnosti u kaotičnu destrukturalizaciju slučajnosti, nasumičavosti, povremeno proizvoljnosti.

Ona je imala svoje vanjske determinante, ali i unutrašnju dezintegrativnu težnju, koju je moguće, barem načelno, opisati.

No prije svega, bila je to jezična slika i sublimacija jedne specifične multikulture u raslojavanju i preraštavanju u stanje koje će pogodovati relativno bezbolnoj integraciji u hrvatsku kulturu. Ta, u esekersku kulturu ugrađena i postupno sve izrazitija težnja ka ne-esekerskoj finalizaciji njenih tekovina učinila je konačno, esekersku kulturu egzotičnom oazom u prostoru raslojavanja jednog velikog carstva na njegovim rubovima, i

oazom u vremenu državno-političkog restrukturiranja Europe, u kojoj se raspadaju imperije i nastaju nacionalne države.j

One, međutim, dobivaju u baštinu ne samo ogromni kulturni supstrat (kojemu je "esekerski" jedan od obrazaca), nego i sva kulturna, politička i druga proturječja koja su bila latentna u epohi imperija.

NAPOMENA: Složene aspekte ovoga procesa autor razrađuje u većoj studiji, te će to istraživanje biti predloženo na slijedećim skupovima "NIJEMCI I AUSTRIJANCI U HRVATSKOM KULTURNOM KRUGU"

Marina FRUK

Počeci njemačkog novinstva u Osijeku

Sažetak

Prilog obrađuje početke njemačkog novinstva u Osijeku, od prvih pokušaja izdavanja novina do prvih izdanih (1848), prvih lokalnih (1864), prvih ilustriranih (1869) i prvih dnevnih novina (1874).

Osječki njemački listovi početnog razdoblja prate gotovo sva područja života, od političkih do gospodarskih zbivanja i predstavljaju danas neiscrpno vrelo podataka o društvenom, političkom, kulturnom i gospodarskom životu Osijeka druge polovice 19. stoljeća.

Pokušaji izdavanja novina

Tiskarska, a time i novinska djelatnost u Slavoniji, započinje razmjerno kasno u odnosu na druge sredine - prva svjetovna tiskarnica u Osijeku osniva se tek 1775. godine (osnivač je tiskar Ivan Martin Divald), a prve novine DER VOLKSREDNER izlaze tek 1848. - što je dakako posljedica specifičnih političkih i gospodarskih prilika.

Pokušaji izdavanja novina javljaju se međutim i ranije. Iako je o tome pisalo već nekoliko autora¹, ipak želim podsjetiti:

Prvi poznati zahtjev za izdavanjem novina u Osijeku podnio je 1813. godine osječkoj gradskoj općini Friedrich Christian Zink, dugogodišnji pomoćnik i faktor Divaldove tiskarnice. Zink traži dozvolu da izdaje tjednik pod naslovom WOCHENSCHRIFT FÜR ALLE STÄNDE IN ESSECK UND DER UMLIEGENDEN GEGEND. NEBST EINEM INTELLIGENZBLATT. Zink svoju molbu potkrepljuje sljedećim razlozima:

Kao prvo, Zink navodi činjenicu da u čitavoj Slavoniji nema takvih novina i ističe da bi one korisno služile općini za obavještavanje građana o službenim odlukama, te bile potpora poduzetnicima. Osim toga grad bi dobio još jednu gospodarsku granu, koja bi mogla imati velikog utjecaja na trgovinu, obrte, kućno gospodarstvo, poljoprivredu i obrazovanje. Nadalje, list bi, obećaje Zink, donosio korisne, poučne i zabavne priloge iz pera najučenijih glava, pisane na lako shvatljiv i svima razumljiv način. U molbi se osobito naglašava da se novine neće baviti političkim temama, već samo zanimljivostima iz prirode, izumima i mjerama za poboljšanje gospodarstva. Iako je Zinkov list trebao biti

¹ Josip Bösendorfer: *Povijest tipografije u Osijeku*. U: *Grada za povijest književnosti hrvatske, Zagreb, JAZU, Knjiga XIV, 1939*, str. 132; Kamilo Firingar: *Jedan pokušaj izdavanja novina u Osijeku 1813*. U: *Historijski zbornik, 1952/god. V, br. 1-4, str. 190-192*, isti autor: *Ponovo spriječen pokušaj izdavanja novina u Osijeku 1835*. U: *Historijski zbornik, 1954/god. VII, br. 1-4, str. 226-227*; Marija Malbaša: *Povijest tiskarstva u Slavoniji, Zagreb, 1978*. i Marina Vinaj: *Branislav - Prve osječke novine na hrvatskom jeziku, u: Osječki zbornik 1997, br. 22/23, str. 245-255*.

izrazito komercijalne naravi, vlasti su - prema Firingeru - bojeći se tiska, Zinkovu molbu odbile s obrazloženjem, da pokrajine imaju dovoljan broj listova, te nema potrebe da se broj takvih listova povećava.

Drugi zahtjev za izdavanjem novina podnio je tiskar Alois Divald 1835. godine. List se trebao zvati WOCHENBLATT VON UND FÜR ESSEK, a namjera mu je bila donositi obavijesti o prodaji raznovrsnih proizvoda. Divaldova molba bila je također odbijena. Firinger vjeruje da je i ovoga puta razlogom bio strah centralističke vlasti od tiska, kojeg je u udaljenoj provinciji bilo teško nadzirati.

Dvije godine kasnije slični je zahtjev podnio i A. E. Neuwirth, tražeći da mu se dozvoli izdavanje novina pod naslovom SLAWONISCHE ALLGEMEINE ZEITUNG. Zahtjev je odbijen.

Nisu samo njemački listovi doživljavali ovakvu sudbinu. I zahtjevi za izdavanjem listova na hrvatskom jeziku bili su odbijeni. Tako je naprimjer Mato Topalović namjeravao 1842. godine izdavati narodni zabavnik pod naslovom JEKA OD OSIJEKA, ali se mu se želja nije ostvarila.

Prve novine (1848)

Tek godina 1848. donosi Osijeku prve novine - proglašenjem slobode tiska ukidaju se tiskarski i novinski privilegiji i tako otvara put izdavanju novina. Tiskar Carl Divald pokreće novine na njemačkom jeziku pod naslovom DER VOLKSREDNER FÜR VATERLAND, FREIHEIT UND GESETZ, FÜR KUNST, GEWERBE UND WISSENSCHAFT. List izlazi ponedjeljkom i četvrtkom, a odgovorni urednik je bivši glumac Emanuel Dornau.

Razlozi koji su Divalda potakli na izdavanje lista bili su, prema Malbaši², materijalne naravi. Divaldova tiskara slabo je poslovala, a kako se Divald priklonio mađarofilskoj stranci, pokretanjem lista u mađarofilskom duhu nadao se novim narudžbama. Iste godine Divald nabavlja i nova frakturna slova. Ali posao s listom ipak nije uspio. Izašlo je svega 17 brojeva, a, koliko je dosada poznato, sačuvano ih je devet³. Prema Bösendorferu DER VOLKSREDNER predstavlja "prve osječke političke novine"⁴. Divaldovu DER VOLKSREDNER-u kao prvim osječkim novinama uopće, bez obzira na njihov sadržaj, svakako pripada važno mjesto u povijesti osječkog novinstva.

Prve lokalne novine (1864)

Od 1848. do 1864. godine u Osijeku nema novina sve dok Carl Lehmann ne počinje izdavati list pod naslovom ESSEKER LOKALBLATT UND LANDBOTE. U prvom godištu podnaslov glasi BELLETRISTISCHE WOCHENSCHRIFT FÜR KUNST, INDUSTRIE, HANDEL, GEWERBE UND LANDWIRTSCHAFT. U drugom godištu list dobiva novi podnaslov, što se ogleda i na njegovim stranicama. Novine naime

² Malbaša, 1978.

³ Gradska knjižnica u Zagrebu ima brojeve od 1-9.

⁴ Bösendorfer, 1939, str. 132.

počinju objavljivati i službene obavijesti, te je sada novi podnaslov: ORGAN FÜR AMTLICHE VERORDNUNGEN, KUNST, INDUSTRIE, HANDEL, GEWERBE, LANDWIRTSCHAFT UND UNTERHALTUNG. Odgovorni urednici su naizmjenice J. F. Wawerka i Carl Lehmann. ESSEKER LOKALBLATT UND LANDBOTE izlazi redovito dva puta tjedno punih šest godina. List ima brojne rubrike i osim službenog dijela bogati oglasni dio. Treba naglasiti da oglašivači potječu iz udaljenih dijelova Monarhije, što svjedoči o živoj trgovini. Prodajni oglasi prikladno su grafički urešeni - s ukusom i mjerom izmjenjuju se različite inačice frakturnih slova, a često se u sam oglas smještaju i ilustracije, od vinjeta do crteža koji zauzimaju i do pola stranice. Na stranicama ESSEKER LOKALBLATT UND LANDBOTE oglašavaju se raznovrsni proizvodi i usluge - tako naprimjer bečki, gradački i linački trgovci nude šivaće strojeve, precizne vage, željezničke pragove, različite alate i strojeve, postrojenja za parne mlinove, a peštanske tvrtke usluge prijevoza roba riječnim i cestovnim putevima.

Domaći trgovci nude najčešće čudotvorna sredstva za liječenje raznih vrsta bolesti, muške potencije i jačanja djece, te sjemenje, biljnu kozmetiku i sredstva za čišćenje u kućanstvu. Oglašavaju se i knjige. One su uglavnom praktičnog sadržaja. Njihove su teme gospodarski savjeti ili "kako dobiti željenu djecu". Hartmannova knjižara iz Zagreba čitateljima nudi priručnik za pisanje pisama - "Kroatisch-deutscher Volks-Briefsteller, praktisch-theoretischer Lehrgang der kroatischen Sprache von Franz Klaić" i "Hrvatsko-njemačku besjedovnicu. Metodičke upute za praktično naučenje hrvatskoga i njemačkoga društvenoga jezika (Kroatisch-deutsche Conversations-Schule) J. Filipovića". Nadalje se oglašava prodaja i kupnja nekretnina, te stečajevi i dražbe. Povremeno se pojavljuju i oglasi na hrvatskom jeziku, primjerice Oglas ličbe za zgradu sirotišta.

Rubrika obavijesti najzanimljiviji je dio oglasnog dijela iz kojeg se može pratiti dnevni život Osijeka. Pozivi na balove i korisnice, najave trgovačkih sajmova, repertoar kazališta, rezultati igara na sreću, izvještaji s burze, ponuda poduke za glasovir, violinu, francuski i engleski jezik.

Vozni red željeznice i parobroda objavljuju se rubrici pod naslovom "Kommunikation", a u rubrici "Angekommen in Essek" popisani su svi gosti, posjetioci Osijeka - u hotelu Kasino u Gornjem gradu odsjeli su, primjerice, gospodin Horvath, odvjetnik iz Đakova, gospodin Szabo, tvorničar iz Pešte i gospodin Burian, trgovac drvima iz Beča. Oglasi su često i dvojezični ili pak samo na hrvatskom jeziku, kao primjerice obavijest o pokladama, o "ogromnoj večernjoj zabavi budalašah" koju priređuje Hrvaoničko vijeće. U oglasima se nudi i traži posao. Tako se traži osam časnih i vrijednih momaka za služnički zavod, a dvije fino obrazovane gospođice - jedna govori njemački i francuski i pomalo slavonski - preporučuju se kao odgajateljice djece ili družbenice.

U nastavcima izlazi i "Allgemeiner merkantilisch-industrieller Fremdenführer", tj. popisi hotela, restorana, svratišta i trgovina te imena tvorničara i trgovaca u Beču, Linzu i Pešti. Uz točnu adresu lokala bilježe se i opaske, primjerice "vorzügliche Getränke und sehr beliebt", herrliche Fernsicht, elegant eingerichtet", "Küche und Keller vorzüglich".

Prema Bösendorferu ESSEKER LOKALBLATT UND LANDBOTE bile su "prve lokalne novine"⁵ u Osijeku. Lehmannov list sačuvan je u potpunosti i danas predstavlja bogato vrelo podataka o životu Osijeka u tom razdoblju.

Prve ilustrirane novine (1869)

Godine 1869. u Osijeku počinju "svaki osmi dan" izlaziti novi list pod naslovom ESSEKER ALLGEMEINE ILLUSTRIRTE ZEITUNG. List izdaje, tiska i uređuje Carl Lehmann. Iako je izašlo svega 27 brojeva⁶, list zauzima posebno mjesto u povijesti hrvatskog novinstva. ESSEKER ALLGEMEINE ILLUSTRIRTE ZEITUNG je "prvi pravi ilustrirani magazin u Hrvatskoj, jer do pojave DOMA I SVIETA 1888, ilustriranog magazina na hrvatskom jeziku, kod nas izlaze samo časopisi s povremenim ilustracijama".⁷ Likovnu stranu Lehmannovih novina istražila i iscrpno obradila povjesničarka umjetnosti Olga Maruševski u "Prilogu istraživanju tiskarskog umijeća u Hrvatskoj"⁸. Prema Maruševskoj Lehmann je ilustracije kupovao u inozemstvu i to one vrhunske kakvoće, o čemu svjedoči Doreova ilustracija pariškog karnevala.

Prve dnevne novine (1874)

Pet godina kasnije, godine 1874. pojavljuju se u Osijeku prve dnevne novine pod naslovom ESSEKER TAGBLATT. ORGAN FÜR VOLKSINTERESSEN. Vlasnik i odgovorni urednik je N. B. Biedersfeld, a tiskar Carl Sandor. List izlazi svakog dana osim ponedjeljkom. U predgovoru listu uredništvo navodi brojne poteškoće s kojima se list mora boriti - to su nedostatak tiskarskog materijala, nedovoljan broj suradnika i marljivih korespondenata, mali krug čitatelja, problemi s nepismenošću te loše materijalne prilike u čitavoj zemlji. Unatoč tome uredništvo vjeruje da će svojom upornošću, odvažnošću i stručnim znanjem svladati ove prepreke. List se ne želi baviti politikom nego narodnim gospodarstvom, jer "zemlji bi više koristi donijeli vrijedni gospodarstvenici, praktični šumari, realni trgovci od svih onih "povijesno-političkih individualaca" koji lijepo zборе ali ništa ne čine za svakodnevni život građana. List se želi posvetiti uzdizanju gospodarstva, industrije, uvođenju dobrih škola i općekorisnih institucija, jer jedino to smatra potvrdom pravog građanskog smisla.⁹ List ima brojne rubrike: Rundschau, Tagesneuigkeiten, Briefkasten der Redaktion, Volkswirtschaft, rubriku Wünsche und Beschwerden, Feuilleton i dakako oglasni dio.

⁵ Bösendorfer, str. 134.

⁶ U Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici sačuvanu su brojevi 1-20.

⁷ Olga Maruševski: Prilog istraživanja tiskanog umijeća u Hrvatskoj: prve ilustrirane novine u Osijeku. U: Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, 1972/ god. XXI, br. 3, str. 37.

⁸ Maruševski, 1972, str. 37-45.

⁹ Esseker Tagblatt, (1)1874, br. 1/1

Zaključak

Do izlaska prvih hrvatskih novina u Osijeku 1878. godine - BRANISLAV, List za politiku i narodno gospodarstvo (izdavač novinar Martin Polić, tiskar Pfeiffer) - njemački su listovi već proživjeli i završili svoje početno razdoblje. U Osijeku je do tada već objavljeno više od desetak listova¹⁰, među kojima su i one novine kojima pripada prvo mjesto u povijesti osječkog i hrvatskog novinstva - prve osječke novine DER VOLKREDNER (1848), prve osječke lokalne novine ESSEKER LOKALBLATT UND LANDBOTE (1864), prve ilustrirane novine u Hrvatskoj ESSEKER ALLGEMEINE ILLUSTRIRTE ZEITUNG (1869) i prve osječke dnevne novine ESSEKER TAGBLATT (1874).

Osječki njemački listovi početnog razdoblja prate gotovo sva područja života, od političkih i gospodarskih zbivanja, primjerice hrvatsko-ugarsku nagodbu, gospodarske izložbe u Osijeku, Zagrebu i drugim europskim gradovima, do svakodnevnih događanja. Ovi listovi predstavljaju danas bogato vrelo podataka o društvenom, političkom, kulturnom i gospodarskom životu Osijeka druge polovice 19. stoljaća. Iako je nesporno da je u njima sačuvana dragocjena slika jednog vremena, valja naglasiti da su oni još i danas slabo istraženi, a neki od njih i teško dostupni.

¹⁰ To su godine 1867. ESSEKER ZEITUNG, 1868. DIE DRAU. ORGAN FÜR POLITIK UND WIRTSCHAFT, 1869. SLAVONIA.) /1868. Ranije DER SYRMIEBOTE u Vukovaru, 1874. ESSEKER ZEITUNG, 1876. ESSEKER WOCHENBLATT, 1877. WOCHENCHRONIK, 1885. SLAVONISCHE PRESSE, 1883-1916. ESSEKER BOTE, 1901-1919. VOLKSRECHT, o kojima će biti riječi nekom drugom prigodom.

Ludwig BAUER

Nijemci u Križanićevoj "Politici"

I.

U jesen slijedeće godine navršit će se tristo i pedeset godina od prvog Križanićevog putovanja u Rusiju, na kojem se, čini se, te daleke 1647. godine, u glavi tridesetogodišnjaka koji će u hrvatskoj leksikografiji biti označen kao "političar i pisac", začela ideja o jedinstvu slavenskih naroda i stvaranju velike države svih Slavena. Teško je povjerovati da tako zgodna godišnjica neće biti povod da se pustolovnom zagrebačkom kanoniku i litvanskom dominikancu ukaže počast i da se njegovom imenu pridjenu novi zvučni atributi ili da u novome svjetlu zasjaje neki od već korištenih. "Znamenitog preteču mnogih ideja", kako ga naziva Vatroslav Jagić¹, slavili su i kao ideologa panslavizma, i kao "naprednog" pobornika ruskog carskog apsolutizma, i kao začetnika južnoslavenske uzajamnosti, i kao preteču državnog socijalizma, a uz ostale epitete Križanić je - kasnih osamdesetih godina, u povodu engleskog prijevoda "Politike", a u vrijeme kada je blokovska podjela svijeta bila još i te kako živa, pa je od nje živjela i jedna bizarna profesija - dobio titulu rodonačelnika te profesije, to jest - prvog kremljologa. Čini se da je u svakom vremenu i najrazličitijim misaonim okvirima bilo onih koji su se gorljivo slagali s nekom od Križanićevih ideja; u svakom su vremenu, u najrazličitijim ideološkim okvirima, neki od Križanićevih stavova nailazili na rezonanciju, pothranjivali i interferantno pojačavali uvjerenja koja su najčešće i bez toga već bila prejaka. Ako se iz te činjenice išta smije unaprijed zaključiti, onda bi to na prvom mjestu bilo da su Križanićeve ideje mnogobrojne i da stavovi koje je zastupao sjajno odolijevaju zubu vremena.

Rođen 1618. godine u hrvatskoj plemićkoj obitelji, Juraj Križanić je vrlo brzo postao jedan od najučtenijih Hrvata sedamnaestog stoljeća. Završio je gimnaziju u Zagrebu, a u Grazu je promoviran za magistra filozofije. Kao dvadesetogodišnjak počeo je studirati pravo i teologiju na sveučilištu u Bologni, a poslije toga je studirao na rimskome Collegiumu Graecumu, gdje je stekao i doktorat. Nekoliko godina živio je u Hrvatskoj, kratkotrajno službovao kao župnik, a 1646. oputio se preko Beča i Varšave u Rusiju. U Moskvu je stigao 25. listopada 1647. godine, "kao panslavenski ideolog", kako piše Miroslav Krleža², s ciljem "da predloži caru dugoročne političke planove za osvajanje Baltika, Krima i Sibira." Poslije tog prvog i kratkotrajnog boravka u Moskvi, Križanić je još, nekoliko godina kasnije, oputovao u Carigrad, a poslije toga putovanja stupa u Zavod Svetog Jeronima u Rimu i bavi se književnim radom.

Drugo Križanićevo putovanje u Rusiju ispalo je daleko sudbonosnije od prvog. U Moskvu se vratio 1659., a kako je zbog svojih stavova i statusa bio u najmanju ruku sum-

¹ U literaturi o Križaniću jednim od najpouzdanijih djela smatra se studija Vatroslav Jagić: *Život i rad Jurja Križanića*, JAZU, Zagreb 1917.

² Miroslav Krleža: *Gdje smo i kako smo* (str. 154), *Sabrana djela*, Sarajevo, 1988.

njiv, proganjan je carskim ukazom 1661. u Sibir, pa je kriv ili nedužan za nešto što bi se danas vjerojatno nazvalo špijunažom i neprijateljskom propagandom - proveo petnaest godina u progonstvu, pišući "Politiku", djelo koje će mu donijeti besmrtnost, kao i molbe za pomilovanje koje su dugo ostale bez rezultata. Bio je pomilovan 1667., pa je napustio Rusiju. U Vilnu je stupio u dominikanski red. Spominje se da je otada stalno bio u sukobu s višim vlastima katoličke crkve koje su ga progonile kao "vatrenog Slavena i Rusofila" i onemogućavale mu književni rad. Poginuo je 1683. godine, paradoksalno za čovjeka koji je svoje životno djelo posvetio napretku ruskog carstva, "poslije dugogodišnjih progona, emigracije, sibirskih zatvora i jalovog lutanja" - poginuo je na braniku zapadnoeuropske civilizacije, kako se to običava označiti, tj. u redovima poljske vojske koja je pod zapovjedništvom Jana III. pokraj Beča presjekla put turskim osvajanjima srednje Europe.

Miroslav Krleža posvetio je Križaniću jedan esej³, a i inače ga često spominje i uzvisuje u svojim mnogobrojnim tekstovima, u kontekstu iz kojeg bi se moglo zaključiti da je Krleža bar unekoliko u Križaniću vidio svog prethodnika. I doista, zajednička im je i (nekritična) ljubav prema Majčici Rusiji, erudicija i neobuzdan temperament, što naravno, implicira i odsustvo tolerancije prema drugačijim stavovima, i plodnost u književnom stvaranju ili, točnije rečeno, spisateljskoj produkciji. Križanić je počeo pisati već kao student u Bologni, a kako mu je pisanje, uza sav pustolovni život, ostalo trajnom preokupacijom, ogledao se gotovo u svim pisanim formama karakterističnim za vrijeme u kojem je živio. Pisao je rasprave o gramatici i aritmetici, o religiji i politici; pisao je pisma, apele i kritike. Prevodio je s različitih jezika i pisao na različitim jezicima. Pisao je na latinskom, jeziku na kojem se školovao, pisao je čak i na hrvatskom, a pisao je i na vlastitom književnom jeziku, mješavini ruskog, staroslavenskog i hrvatskog, s primjesama drugih slavenških jezika, mješavinom kojom je vladao jedino on sam, iako nije, po svoj prilici, korektno govorio niti jedan od jezika od kojih je ta mješavina bila stvorena. Na tom hibridnom jeziku napisao je u sibirskom progonstvu i svoje glavno djelo - "Politika ili razgovor ob vladateljstvu".⁴

Križanićeva "Politika" neizbježno budi asocijaciju na Machiavellijeva "Vladara"⁵, epohalno djelo koje je također posvećeno funkcioniranju vlasti, odnosno politici, a nastalo je cijelo stoljeće ranije, ali je Križanićev pristup i njegovo polazište u svemu suprotno od Machiavellijevih. Dok Machiavelli pokušava prirodu i funkcioniranje vlasti vidjeti i prikazati bez predrasuda, racionalno i logično, polazeći od prirode samoga predmeta prije svega, Križanić polazi upravo od gotovih uvjerenja i stavova, od predrasuda i ideja koje ne proistječu iz same prirode politike, ali bi ih politika imala slijediti. Machiavelli je politiku odijelio od vjere i s njom povezanog morala, a Križanić je stavlja u funkciju onoga u što on vjeruje i iz toga izvodi moralne stavove koji imaju karakter dogme. Na taj način Križanić je anticipirao onakve oblike politike i funkcioniranja vlasti koji se temelje

³ Miroslav Krleža: *Eseji 4*, (str. 286), *Sabrana djela*, Sarajevo, 1988.

Miroslav Krleža: *O patru dominikancu Jurju Križaniću, Eseji, knjiga I.*, Zagreb, 1932.

⁴ *Djelo je prvi puta izdano u Moskvi 1859. - 1860. u dvije knjige pod naslovom Ruskoje gosudarstvo v polovine XVII veka (Ruska država u polovici XVII. stoljeća).*

⁵ *Hrvatski prijevod - Nicollo Machiavelli: Vladar*, Zagreb, 1952.. *Godine 1557. njegovo je djelo stavljeno na crkveni Index kao nemoralno i bezbožno.*

na unaprijed zadanom ideološkom modelu, odnosno obliku društva koji je u potpunosti u funkciji ideologije, kao što je to npr. bilo u Sovjetskom savezu ili sličnim, još uvijek živim i životnim društvenim, odnosno državnim oblicima našeg vremena. Machiavellija su oduvijek kudili zbog otvorenosti, a Križanića su hvalili zbog ideja koje su se podudarale s novovjekim nazorima ili predrasudama.

Iako je Križanićeva "Politika" posvećena analizi i preporukama kako da se što bolje uredi rusko carstvo, velik se dio knjige bavi Nijemcima, a njegovi pogledi na Nijemce spadaju upravo među one koji ni do danas nisu izgubili pristalice. U uvodu prvog hrvatskog izdanja "Politike"⁶ može se pročitati:

Jedno od najznatnijih mjesta u Križanićevoj "Politici" zauzima njegova borba protiv tuđinaca, neprijatelja ruskog i ostalih slavenskih naroda, a naročito protiv Nijemaca. Sam prostor, koji je ovoj borbi posvećen, snaga i bogatstvo jezika, kojim su ovi napadaji napisani, iskreni gnjev iz kog izbija duboko osvjedočenje Križanićevo, proročanske riječi o budućoj još većoj njemačkoj opasnosti za Slavene i naročito Ruse, sve to daje ovim tekstovima još i danas veliku vrijednost (podcrtao L.B.)

Emotivno obojene, ovdje podcrtane sintagme, nedvojbeno pokazuju da autor "Uvoda" dijeli i zastupa Križanićevu germanofobiju. Bilo je to napisano neposredno prije drugog svjetskog rata, a germanofobija je tada - sasvim razumljivo - bila u modi. Začudo, bila je u modi i tri stotine godine ranije, u Križanićevoj vremenu i prostoru. U nastavku "Uvoda" slijedi:

U literaturi o Križaniću, našoj i stranoj, davno se već javilo pitanje, zašto je Križanić tako vehementno i tako uporno mrzio Nijemce.

Zaista, zašto? Autor "Uvoda" ne oklijeva nam ponuditi odgovore:

Jer su vjerolomni, jer mrze: pogrđnim imenima nazivaju naš narod (Ruse i ostale Slavene), jer ekonomski podjarmljuju i izrabljuju rusku zemlju; jer razdvajaju i zavađuju slavenske narode; jer su svi ti tuđinci (...) - špijuni i petokolonaši.

Moguće je da je ovakva interpretacija Križanićeve germanofobije u određenoj mjeri opravdana, tj. moguće je da je Križanić vjerovao da zbog tih navedenih razloga mrzi Nijemce, a sigurno je da im je navedene mane pripisivao. Ali Križanićeva "Politika" ne pruža nikakve dokaze da su Nijemci zaista takvi. U misaonom okviru u kojem je djelo napisano dokazi nisu bili prijeko potrebni. Ono što Križanić navodi u prilog tvrdnje da su Nijemci vjerolomni u najboljem je slučaju nekakva anegdotalna ilustracija: Nijemci su vjerolomni jer se to tako o njima govori.

O mržnji Nijemaca i pogrđnim imenima koje oni daju Rusima govori Križanić na nekoliko mjesta u "Politici", ali puno češće izražava vlastitu mržnju prema Nijemcima i naziva ih pogrđnim imenima, za koje se ni ne trudi dati argumente (*Nijemac brbljavac, smutljivac Nijemac, vjerolomni Nijemac, lažljivi Nijemac*).

Ekonomsko podjarmljivanje i izrabljivanje ruske zemlje svodi se najčešće na to da je loše ono što rade ONI, a bilo bi dobro kada bismo to radili MI. Podsjeća sve to na priču

⁶ Juraj Križanić: *Politika ili razgovor o vladalaštvu*, Zagreb, 1947.

o tome kako je mali crnac Kali u Sienkiewiczzevom romanu "Kroz pustinju i prašumu" učio što je dobro, što loše djelo: Loše je djelo, shvatio je dječak, kada Kaliju netko ukrade kravu, a dobro je djelo kada Kali nekome ukrade kravu. Na jednom mjestu npr. stoji:

Nijemci odnose godišnje stotine i tisuće rubalja iz Rusije za papir za pisanje koji bi Rusi mogli prodavati Šveđanima, Litvancima, Poljacima, Turcima i Perzijancima. Ne znam kakvim su lukavštinama Nijemci obmanuli naše ljude da su zanemarili u Rusiji izrađivanje raznovrsnog papira. Držim time što oni prodavaju svoj papir jeftinije nego bi ga domaći ljudi mogli u početku podavati. Ali u tome i jest njihova lukavština. Kako mogu oni jeftinije prodavati papir koga dovezu morem nego što bismo ga mi mogli prodavati koji bismo ga izradili od kojekakvih krpa⁷

Nešto dalje Križanić sam odgovara na to pitanje slijedećim riječima:

Uputno je napomenuti da je do sada bilo teško uvoditi u Rusiji zanate. Nijemci su, jer imaju stare tvornice i zanate, mogli uvijek jeftinije prodavati svoje rukotvorine od Rusa, koji su tek počeli raditi i koji su vrlo nesavjesni majstori⁸ (podcrtao L.B.).

Drugim riječima, krivica je Nijemaca u tome što oni to rade bolje! Križanić zaista vehementno i uporno tvrdi kako tuđinci štete Rusiji, ali nigdje to ne ide puno dalje od deklarativnosti, a autoru se "Uvoda" čini da Križanić ima opravdanja za svoju germanofobiju jer - autor je, naprosto, svoju vlastitu germanofobiju nadovezao na Križanićevu. Uz potrebnu dozu kritičnosti, autor je "Uvoda" morao uočiti da Križanić Nijemcima predbacuje i ovakve stvari:

Tvrde da se putovanjima po stranim državama stižu dobra svojstva, dok se vjerojatnije stižu poroci i rđava svojstva!

Apsurdno je da Križanić, i sam veliki putnik, može takvo nešto napisati, kao što je apsurdno da uvodničar "Politike", čovjek dvadesetog stoljeća, može takvo nešto prihvatiti. Uvodničar, koji je inače dobro obaviješten analitičar i pouzdan interpretator, previda ispraznost i besmislenost takvih konstatacija, jer ma kako besmislene - one su u skladu s viđenjem njegova vremena i njegovom predstavom da je Križanić svojom germanofobijom u pravu. To pokazuje da je ovom prilikom "Politika" bila ne samo prikladan izvor nego i instrument širenja germanofobije.

II.

Netrpeljivost prema Nijemcima imala je značajnu ulogu unutar Križanićeva političkog sustava; germanofobija je bila dovoljno značajan dio njegovog svjetonazora da joj je - u knjizi o ruskoj državi - posvetio posebno poglavlje: O osobinama Nijemaca. U tome poglavlju, između ostaloga, stoji:

Oruđe kojim se služi demon da nas i ostale narode truje otrovom svih mogućih hereza, to su oruđe Nijemci. (...)

Njemački je jezik pun užasnih i bogohulnih psovki. (...)

⁷ Politika, navedeno izdanje, str. 89.

⁸ Politika, navedeno izdanje, str. 94.

Njemački je jezik vrlo upotrebljiv za rime, pjesme, poslovice, rugalice i šale. Nijemci su od prirode nadareni sposobnošću za izmišljanje, velikim krasnorječjem i zajedljivošću. (...)

Nijemci su više od ijednog naroda predani služenju demona i bave se nečasnim poslovima demona - astromanijom, gramatomanijom, alkemijom i ostalim svakojakim magijama. (...)

Nijemci nas mrze, jer budući sami hereticima, nenavide našu istinitu i pravoslavnu (podcrtao L.B.) vjeru. (...)

...vječno piju i luduju i sipaju šećer u vino. Sve je to malo, sve je to posve obično, ali kad ispiju, bacaju kristalne čaše kroz prozor.

Sve je to naivno i apsurdno, daleko od činjenica, logike i zdravog razuma, pa se čini gotovo nevjerojatnim da su toliko proizvoljni i tako neargumentirani stavovi mogli imati tako dugoročne i snažne odjeke.

Prividno je u nešto većoj mjeri obrazložena netrpeljivost prema Nijemcima tamo gdje ih Križanić označava nosiocima stavova i uvjerenja koja se ne slažu s njegovim vlastitim. U tom je pogledu ilustrativno XVII. poglavlje "Politike", pod krakterističnim naslovom O TRIMA OPĆIM KUGAMA KOJIMA NIJEMCI OKUŽUJU NARODE.

Te tri kuge - prema "Politici" - jesu: 1. Hereza, 2. Raskošan način života, 3. Rušenje samodrštva.

U elaboriranju te tri kuge Križanić se najviše posvetio njemačkom raskošnom životu. Pored kojekakvih trivijalnosti koje Križanić neargumentirano pripisuje Nijemcima u zlo (npr. "u perinama ne leže već se upravo utapaju"), a smatra ih karakteristikama raskalašena života, navodi se da

Nijemci prije svega govore da nitko ne treba živjeti bez žene i monaški život osudiše i odbaciše

Križanić time Nijemcima, ili bolje rečeno luteranima, predbacuje njihovu vlastitu interpretaciju Biblije i ustrojstvo crkve. Paradoksalno je da to isto ne predbacuje Rusima, koji se od katolika razlikuju u osnovi baš različitom interpretacijom Biblije i ustrojem crkve, u što spada i različitost obreda, pa i činjenica da se pravoslavni svećenici također žene, a što sve Križanića ne sprečava da govori o "našoj pravoslavnoj vjeri" (podcrtao L.B.). Dakle, i ovdje se može zaključiti da nije hereza i da nisu uvjerenja to čemu se Križanić na prvom mjestu suprotstavlja; on se i ovdje suprotstavlja prije svega nečemu što zastupaju Nijemci.

Karakteristično je također da u odlomku o herezi, a za nju se Križanić među onim kugama odlučio da je stavi na prvo mjesto, izostaje bilo kakve analize, pa čak i pokušaj da je se ozbiljinije okvalificira; Križanić se zadovoljava time da ondje kaže:

O herezi ne treba mnogo govoriti. Poznato je da su Nijemci skoro svu Evropu zarazili ovom paklenom kugom i sada je zaražuju.

Treća kuga kojom Nijemci okružuju svijet, stoji u "Politici", jest rušenje ili razaranje samodrštva i kraljevske vlasti. Treba da znamo da su nekada svi kraljevi u Europi imale potpunu vlast u svojim državama. Kako nisu od davnine bile poznate drugim narodima mnogo-

brojne njemačke hereze i raskoši, tako nije bila poznata ni Grcima ni Rimljanima njihova razuzdana sloboda

Križanić je bio gorljivi zagovornik apsolutne carske vlasti, pa je logično da se suprotstavlja drugačijim pogledima. Nijemcima je mogao pripisati otpor apsolutnoj carskoj vlasti i zbog toga što se u to vrijeme pojedini dijelovi Njemačke manje-više osamostaljuju i uglavnom opiru centralnoj carskoj vlasti. Spominjući Grke i Rimljane, previdio je tekovine antičke demokracije, ali bez obzira na sve proizvodnosti, ovo je jedno od izuzetno rijetkih mjesta u "Politici" gdje se Nijemcima predbacuje i suprotstavlja neki koliko-toliko zaokružen misaoni koncept.

S obzirom na odsutnost argumenata i neuvjerljivost unutar vlastitog sustava, relevantnost Križanićevih optužbi na račun Nijemaca, relevantnost njegove germanofobije valja vidjeti prvenstveno unutar povijesne perspektive, a to znači - i u činjenici da je riječ o jednoj od konstanti europske političke misli. "Politika" svjedoči da germanofobija nije od jučer: trajna popularnost te knjige samo je jedan od mnogih pokazatelja kako je germanofobija i danas živa koliko je bila jučer, i prekjucher, i u sedamnaestom stoljeću.

Predrasude prema Nijemcima ne mogu ublažiti gorčinu njemačkog povijesnog iskustva, ali ni njemačke zablude i povijesne stranputice ne mogu biti alibi za predrasude. Germanofobija je u ovom stoljeću obilno pridonosila katastrofalnim povijesnim obratima. Germanofobija je - primjera radi - poslije prvog svjetskog rata motivirala Francuze na bespoštednu pljačku poražene Njemačke. Netolerancija rađa netoleranciju, nacionalna netrpeljivost rađa nacionalnu netrpeljivost, mržnja rađa mržnju.

Germanofobija je tako pridonijela stvaranju klime koja će dovesti na vlast Hitlera i inaugurirati nacizam. Naravno da germanofobija nije opravdanje za nacizam, ali ni nacizam ne može biti opravdanje za apriornu mržnju prema Nijemcima. Nacizam pogotovo ne može biti opravdanje za germanofobiju u 17. stoljeću, kao što nas pokušava uvjeriti pisac spomenutog "Uvoda" u "Politiku"!

Primjer iz najnovijeg vremena pokazuje kako je germanofobija pridonijela tragičnim stradanjima na prostorima bivše Jugoslavije. Umjesto da u pravnom trenutku pruže pomoć žrtvama agresije, bogate su i moćne zemlje Zapada, u čudnom suglasju s Rusijom na Istoku, strepile od mogućeg rasta njemačkog utjecaja na Balkanu i zadovoljile se time da samo promatraju ubijanje civila, etnička čišćenja, ratne zločine i rast ekstremnog nacionalizma. Nema sumnje da je strepnja od jačanja njemačkog utjecaja bila neopravdana i apsurdna, ali ona nije bila uzrokovana logikom nego germanofobijom. Sve to spominjem ovdje zato što je i Križanićeva bojazan od sudbonosnog jačanja njemačkog utjecaja u Rusiji jednako apsurdna bez obzira što je cijela "Politika" tom bojazni prožeta. Rastrgana Tridesetogodišnjim ratom, a prisjetimo se da je Vestfalski mir potpisan 1648., dakle, poslije prvog Križanićevog puta u Moskvu - Njemačka je mogla imati još manje pretenzija na širenje svog utjecaja nego što ih je imala u spomenutoj balkanskoj drami.

III.

Ako je nedvojbeno da onakva germanofobija kakvu susrećemo u Križanićevoj "Politici" nadilazi okvire same "Politike", onda je dvostruko intrigantno pokušati pronaći njezine uzroke, bar u "Politici".

Već sam naznačio da Križanić o Nijemcima piše dvojako. Na jedan način piše o Nijemcima kada je naglasak na tome što on osjeća prema njima i što misli da oni predstavljaju za Rusiju. Tada ih - kao što je spomenuto - proglašava lažljivima, vjerolomnima, raskalašenima i hvalisavima, a čini to često izvan konteksta, u apstraktnom obliku. U svojoj jednostranosti, Križanić si počesto dopušta i tako banalnu logičku pogrešku kao što je histeron-proteron, tj. dokazivanje nečega nečim što samo nije dokazano. Mane Nijemaca obrazlažu se njihovim zlim namjerama prema Rusiji, a njihove zle namjere time što su Nijemci pokvareni i zli, pa će pogriješiti onaj tko im vjeruje.

Sasvim drugačije piše Križanić o Nijemcima kada je riječ o tome što se od njih može naučiti. U poglavlju "O zanatstvu" Križanić preporuča da se u Rusiji pozovu iskusni i vješti zanatlije koji bi po uzoru na Mletke,

Za veliku plaću učili njihove mladiće raznovrsna umijeća..

U nastavku se kaže: Najbolje napreduju i najsavršeniji su zanati u Njemačkoj, jer imaju neke slobostine i zakone koji pomažu usavršavanju zanatstva.

Nešto dalje opisuje Križanić kako Rusi - s kojima se u pravilu poistovjećuje, pa i ovdje stoji "Mi" - prodaju jeftino Nijemcima sirove kože, jer ih sami ne znaju obrađivati, da bi ih poslije, obrađene, po visokoj cijeni kupovali od Nijemaca. Križanić zaključuje:

Bila bi velika korist kad bi se kao u Njemačkoj uveo kožarski zanat.

Njemačka je za Križanića uzor i u pogledu drugih zanata; na primjer:

U Njemačkoj žene predu na kolo, a kolo okreću nogama. Jedna naprede na kolu više nego tri na vretenu i zato mogu jeftinije prodavati platno.

I u pitanjima poljoprivrede, Nijemci mogu, prema Križaniću, biti uzor. U poglavlju "O ratarstvu" preporuča Križanić da se veća pažnja posveti "maslu (...) kojim se začinjaju jela", pa navodi:

Nijemci siju neku divlju ili drvenastu repu (koja se zove Steckruebe) iz čijeg sjemena iscijede mnogo ulja.

Nijemci su ovdje uzor i u pogledu čuvanja poljoprivrednih proizvoda, jer imaju vrlo prostrane šupe koje su dobro popođene glatkim daskama, dobro zatvorene i dobro pokrite. Oni u njima, objesivši svjetiljku na klin, mlate zimi čitave noći žito kao da su u sobi i nijedno im zrno ne propada. Nijemci imaju i druge suhe prostorije koje su čiste i prostrane da bi se uvijek moglo spremati dvostruko više plodina nego što ih oni godišnje dobivaju.

U Nijemce se valja ugledati i u pogledu žetve.

Nijemci žanju žito kosama, a ne srpovima. Na kose pričvrste neke klince ili zupce i ovim kosama za sijeno vrlo brzo požanju žito. Ovakav način rada bio bi neobično pogodan u ovoj

zemlji, gdje bi zbog čestih kiša trebalo što prije požeti žito. No ovdje se, vidim, sve radi nao-pačke.

Ni ruske vage ne mogu se, prema Križaniću, mjeriti s njemačkim, Rusi upotrebljavaju svoje domaće, grubo izrađene vage na kojima se može lako varati. A doista ne bi bila nikakva mudrost iskovati njemačku vagu, kad se ima njezin uzorak.

U poglavlju "O ratarstvu" našli su se i savjeti o gradnji poljoprivrednih zgrada, valjda onih kakve je Križanić upravo proglasio pogodnim za skladištenje poljoprivrednih proizvoda. U odlomku o građevnim materijalima čitamo:

Nijemci u nekim mjestima naspu po gumnu glinu, nakvase je, pomiješaju sa slamom i izgaze blagom. Iz ovakve gline zidaju lijepo zgrade koje su otporne protiv vlage.

Lijepoj zgradi pripada i solidan krov, a Križanić među ostalim materijalima predlaže slamu koja nije izlomljena i mlačena. Nijemci slažu vežu na krovu ovu slamu tako pravilno da se pravilnije ne može učiniti ni daskama. U nekim mjestima prekriju slamu glinom, te se čini kao da je kuća pokrivena samom glinom.

Među poljoprivrednim kulturama za koje Križanić smatra da bi ih valjalo uzgajati u Rusiji našao se i duhan. Čini se da se ni tu ne bi moglo bez njemačke pomoći. "Trebali bismo zasijati nekoliko njiva i dobiti iz Njemačke majstora koji bi znao duhan pripremati i smotavati", piše Križanić.

U ratarstvo je nekako dospio i lov na kitove, a i u tom kontekstu Nijemci mogu biti uzor, štoviše i kao pomorci.

Nijemci plove svake godine u puste sjeverne krajeve i na daleko sjeverno more radi kitove masti, muka im se naplaćuje i od toga imaju koristi. Ne znam bi li se takovo što dalo i u ovoj državi učiniti - preko Mangerije ili preko Arhangelaka.. Ali sigurno znam da Nijemci ne bi bili, kad bi vladali Sibirom, bez pomorskih lađa i da bi otkrili nove pomorske putove koje mi ne poznajemo.

Vjerojatno najpohvalniju sliku Nijemaca susrećemo u poglavlju "O napućenosti ili umnožavanju naroda". U tom kontekstu Križanić je, naravno, posebno impresioniran brojnošću Kineza, ali najviše inspiracije za ono što bismo danas nazvali dobrom populacijskom politikom i brigom za stanovništvo nalazi kod Nijemaca.

O Nijemcima šta da i govorimo? Vidimo naime kako iz Njemačke odlaze svake godine mnogo putnika na sve strane svijeta, koji traže službu, vidimo kako se u Indiji naseljavaju, kako ratuju s mnogo tisuća na kopnu i moru, kako se neprestano biju međusobno, a ipak ih ostaje kod kuće neumanjena množina i zemlja je uvijek gusto naseljena. Koji je tome uzrok? Prvim uzrokom su mnogobrojni zanati, jer Nijemci promiču bolje i brižljivije korisne zanate od drugih naroda. Drugim uzrokom je blago, a ne tiransko vladanje, tako da može svaki slobodno uživati plodove svoje muke i svojega znoja. Trećim su uzrokom udobne i dugotrajne kuće. Njemački građani i seljaci grade s velikom pomnjom svoje zgrade i kuće za stanovanje, koje su prostrane i prikladne i imaju dostatno suhih prostorija za sve životne i gospodarske potrebe. Njemačke su kuće dugotrajne, jer imaju mnogo kamenja, i kad mogu dobiti kamenja, grade kamene kuće i ne žale nikakve muke.

U istom poglavlju Križanić hvali čak i njemačke zakone i običaje:

U Njemačkoj postoji zakon po kome je muž oslobođen od javnih radova i drugih teških poslova šest tjedana iza ženina poroda. (...)

U Njemačkoj postoji običaj kod siromašnih građana, da bi se olakšali ženidbeni troškovi, da nitko ne dolazi na svadbu koji ne bi donio živežnih namirnica i pića više nego što ih može sam potrošiti. Na taj način ostaju mladoženji zalihe i iza svadbe, koje su mu gosti donijeli. (...)

U Njemačkoj se sklapanje brakova pospješuje i time što se djevojke ne kriju od čestitih gostiju, poznatih i nepoznatih, već gdje se pokaže otac, ondje se pokaže i majka i kćerka. Sveke nedjelje polaze u crkvu i tako bivaju videne i mladići znaju god prose.

Križanić je vidio vrline Nijemaca čak i onda kada je Nijemce ružio i nešto im zamjerao. U poglavlju "O tuđinskom vladanju" Križanić se gnuša nad time kako Nijemci i bez ratovanja umiju pridobiti nove teritorije, ali i ovdje ne propušta reći:

Ovim talentom obdareni su jedino Nijemci. Nijedan narod nije bio tako mudar..

U poglavlju posvećenom kseonolaziji - "O tjeranju gostiju", izražavajući nazor da bi valjalo iz Rusije otjerati njemačke vojne instruktore, Križanić vidi Nijemce i kao fizički lijepe:

A jer su licem ljepši od nas, slava i hvala pripada njima zbog ljepote, a kad se naša nelijepa lica nađu uz njihovu ljepotu, čine se još grđima, i tada se vidi naša prostota.

Križanić je živio u vrijeme velikih antagonizama i oštro izraženih suprotnosti i razlika. Podjele na NAS i NJIH, koje na žalost i suvremeni svijet dobro poznaje, bile su još izraženije nego danas. Ona demonizacija druge strane koja je u najnovije vrijeme rezervirana samo za protivnike u ratu, bila je prisutna i tamo gdje nije bilo sukoba. Križanić se opredijelio za Ruse srcem; oni su za njega bili MI. Ali to što je bio na njihovoj strani srcem nije ga sprečavalo da vidi njihove nedostatke razumom; nije ga sprečavalo da ih vidi lijenima, neukima, nepoštenima i zaostalima. Ako povjerujemo da je bio zainteresiran za napredak Rusije onako strasno kako to njegova "Politika" sugerira, povjerovat ćemo i da su ga boljeli nedostaci koje je uočavao kod Rusa, a koje u "Politici" navodi. Možda je u svojoj zainteresiranosti bio sklon ruske nedostatke i preuveličavati.

Prema Nijemcima bio je strasno netrpeljiv. Nijemci su za Križanića bili oni drugi, tj. ONI. Ako i nisu bili u tom povijesnom trenutku neprijatelji Rusa, bili su konkurenti, kao što su bili i tisućegodišnji susjedi i time gotovo tradicionalno protivnici nekih drugih slavenskih naroda. Zašto Križanić nije usmjerio svoju mržnju prema nekoj drugoj civilizaciji ili velikoj sili, koja je - kao na primjer Turskoj - koja je izravnije ugrožavala Rusiju i ugnjetavala Južne Slavene? Možda upravo zbog toga što je kod Nijemaca nalazio one vrline za koje je smatrao da nedostaju Rusima. Križanić je Nijemce vidio u najmanju ruku marljivima, upornima, obrazovanima, vještim svim zanatima i civilizacijski naprednima, a uz to još i talentiranima, mudrima i lijepima. Možda je bio sklon njemačke prednosti i vrline i preuveličavati.

Križanić je za germanofobiju kojom je tako obilato začinio svoju "Politiku", mogao imati razne razloge, od koji su neki izravno ili neizravno dotaknuti u ovom tekstu. Ali upravo zbog toga što je Nijemce vidio takvima, obdarenima mnogim prednostima za koje je priželjkivao da ih imaju Rusi, mrzio je Nijemce tako vehementno. To nije racionalno, ali je shvatljivo; to je ljudski. Shvaćajući pak Križanićevu "Politiku" i njegovu germanofobiju u takvom svjetlu, vjerojatno se za korak približavamo boljem razumijevanju fenomena germanofobije uopće.

Nives RITTIG – BELJAK

Zvezdari i Sternsengeri

Zvezdari – Sternsengeri dio su običaja oko Božića.

Pitanja vezana uz običaje u vrhu su interesa klasične etnologije. “Što su značili ti stari običaji, zašto su ih izvodili, tko ih je i kada oblikovao? Odakle su došli k nama? Govori li njihovo podrijetlo štogod o podrijetlu nas samih?” (Belaj, 1993., 13). To su pitanja koja je Vitomir Belaj izdvojio iz kanona klasične etnologije kako bi ilustrirao njenu težnju za uspostavom i prepoznavanjem genetske veze između pojedinih sličnih elemenata u slojevima kultura.

Od 1960. godine etnolozi su kritični prema poimanju običaja kakvog bi potakla gore nabrojena pitanja (Čapo - Žmegač, 10). Njemačka etnologinja Ingeborg Weber Kellermann traži prekid arhaizirajućem poimanju običaja, traži smisao u kontinuitetu forme, a ne u dotadašnjem izoliranom promatranju običaja bez traganja za njegovim značenjem u društvenoj situaciji koja ga je oblikovala ili ga prihvatila.

Odabirom ove teme ne vraćam se historicizmu, već želim potaknuti razmišljanje o običaju kao komunikaciji. Je li taj oblik komunikacije i danas tražen, a ako nije, zašto je to tako?

Žao mi je pri tome što se “stara” etnologija nije više pozabavila ovim običajem i ostavila nam trag, jer koliko god bili kritični prema ciljevima i metodama naših prethodnika, svako istraživanje znači pomak ili podatak više. Pri tome, moja osuda nije naslovljena znanstvenicima pod kojima je ta mlada znanost stasala.

Iza Drugog svjetskog rata etnološka znanost u Hrvata izbjegavala je analizu običaja u kojima je do izražaja dolazila pučka pobožnost. Socijalizam je trebao značiti društveni napredak, a pobožnost masa nije ukazivala na promjene, obnova vjere iščitavala se kao korak unatrag, a ne kao napredak. Širenjem etatizacije, sukob vlasti i vjere sve se više zaoštravao. Dodatna otežavajuća okolnost je i ta, što tražeći Sternsengere pomišljamo na nekoć brojnu populaciju Nijemaca u Slavoniji i drugdje, jer je upravo ta populacija mogla nositi ovaj običaj ili posredovati u njegovu prenošenju. Njemačku manjinu koju danas najčešće citiramo kao Podunavske Nijemce, vodstvo Reicha je užurbano iselilo pod kraj Drugog svjetskog rata (Sandhausen, 56). Ostaci ove manjine na tlu Hrvatske nisu iz razumljivih razloga postali predmetom istraživanja hrvatskih etnologa. Ta nas činjenica ne smije obeshrabriti i dokinuti daljnja istraživanja. Valja se pozabaviti tragovima koje su njemački kolonisti (najbrojniji upravo u selima) ostavili u kulturnoj tradiciji svojih susjeda. Ti će tragovi biti ili sjećanja ili preuzeti elementi kulture, cjeline ili dijelovi. Uočljivo i manje uočljivo presađivanje nošnje, dijelova običaja, vjerovanja, ishrane i graditeljstva, neke su od tema koje zavrjeđuju svoje mjesto u stručnoj literaturi, jer su drugi tragovi vrlo oskudni (primjerice, muzejske zbirke).

Nakon Domovinskog rata stižu u Slavoniju skupine novih stanovnika. Često ih je odgojila drugačija kulturna tradicija od one slavonske, pa će biti korisno (premda možda ne i sasvim znanstveno moderno) ponovno zaviriti u ovaj običaj.

Da bi shvatili tko su zvjezdari poslužiti će se opisom Milovana Gavazzija iz 1939. godine, iz vremena kada je ovaj običaj živio punokrvnim životom. Tekst o zvjezdarima, ophodarima na praznik Triju kraljeva (6. prosinca) potječe iz njegove antologijske knjige “Godinu dana hrvatskih narodnih običaja”.

“Osim spomenutih ponavljanja nekih običaja pa nošenja vode na blagoslov u crkvu te škropljenje njome po kući, staji, vrtu, polju, pčelinjaku itd. karakterističan je tog dana za jedan dio hrvatskog područja (na sjeverozapadu i sjeveru) običaj ophoda “zvjezdara”. Dok po nekim jugozapadnim krajevima obilaze tada koledari, dotle ovdje uoči Tri kralja obilazi selom grupa dječaka, trojica maskirana kao tri kralja, Gašpar, Melkior i Baltazar s rasvjetljenom zvijezdom, načinjenom ponajviše od oboda sita, obljepljenom šarenim papirom i drugim ukrasom s izrezima različitih figura koje prozirne prosijava svjetlo svjećica iz pozadine i pri tome pjevaju koju popjevku o tima kraljevima, Betlehemu itd.

Kao u tolikim drugim slučajevima i ovdje se radi o skupljanju darova, pa je to jamačno jedan od razloga da se običaj još koliko toliko održava. Međutim sam običaj zvjezdara nije hrvatski od davnine – već se može posve jasno i nedvoumno utvrditi, da je prodro u sjeverozapadne hrvatske krajeve od susjednih naroda – Slovenaca, odnosno Nijemaca, kako se to slično zbivalo i s nekim drugim etnografskim elementima koji su istom kulturnom strujom sa sjeverozapada strujali u naše područje.

U Nijemaca su već od davnine veoma rašireni i omiljeni Sternsingeri – po svojoj opremi, nastupu, zapravo prethodnici naših zvjezdara.” (Gavazzi, 212 – 214).

Vraćam se Gavazzijevoj rečenici kako se običaj zvjezdara još “koliko toliko” održava, imajući na umu da je to napisao 1939. godine. Običaj nije dokinuo Drugi svjetski rat kako se to često paušalno tvrdi, već je pomalo blijedio. Nakon Drugog svjetskog rata slijedi vrijeme socijalizma koje je tom iščezavanju moglo samo pomoći. Više nego državne sankcije, na vjerske je običaje ovog tipa djelovala autocenzura. Običaj se održavao u manjim mjestima i selima gdje su sankcije “pobožnima” bile žešće. Školske vlasti morale su reagirati i osuditi vjerničku djelatnost svojih učenika. Roditelji su tada zabranili dječacima obilazak sa zvijezdom. Zvijezdi, a posebice crvenoj, bilo je osigurano čelno mjesto u hijerarhijskoj ljestvici sociokomunističkih simbola, no uz sasvim drugačiju konotaciju.

Tamo gdje se običaj zvjezdara povukao pod okrilje samostana, održan je i do današnjih dana. Takav oblik očuvanja tradicije vrlo je blizak onome što znamo o počecima i razvoju Sternsengera (najčešći njemački naziv za zvjezdare) iz vrlo opširne njemačke i mađarske etnološke literature.

Znamo da se Herodot – scene javljaju u samostanskim školama već u 12. stoljeću u vrijeme stvaranja školskih drama. Pravi oblik Herodot igrokaza ipak potječe iz 16. stoljeća iz austrijske alpske regije.

Prema slovenskom etnologu Niku Kuretu, tri kralja nisu razvijeni oblik pretkršćanske tradicije novogodišnje koleda ophoda potkraj godine, već su u 16. stoljeću nastale kao dački običaj, pa predstavljaju pokušaj one prve neproduhovljene, polupoganske rad-

nje. U 18. stoljeću običaj preuzimaju udruženja građana obrtnika ili se znade dogoditi da običaj potakne siromašan učitelj kako bi došao do dijela prikupljenih darova.

Kod Gradišćanskih Hrvata u novije vrijeme sljubljen je običaj zvjezdara s posvećenjem kuća. Premda to nitko ne ističe, stara pučka pjesma “Ta zvijezda ta van je zišla” kao i stari običaj, došli su pod kontrolu crkvenih djelatnika koji posvećuju kuće. Župnici ponekad teže modernizaciji pa susrećemo i novije pjesme.

Običaji posjeduju dinamiku premda su pomaci katkad neznatni. Da je ovaj običaj složen, primjećuje i Gavazzi u nastavku citiranog teksta. Tek u prožimanju djelovanja dolazi do novog kvaliteta.

Danas bi običaj Triju kraljeva svrstali i u domenu folklornog kazališta. I sasvim skroman pučki redatelj osjetit će što ga iz priče o poklonstvu kraljeva veže uz publiku, što smije, a što ne smije izbaciti. Sasvim sigurno ostavit će staru pjesmicu uz koju su se ranih godina uspješno prikupljali darovi, ali dopuštene su blage inovacije u kićenju, tj. opremi dječaka ophodara, pa i novi tekstovi koji će privući mlađu publiku.

Folklorni napjevi s vjerskim, kršćanskim, katoličkim, crkvenim i nabožnim tekstovima koje susrećemo u naše dane, mogu se prema saznanjima Jerka Bezića svrstati u dvije skupine: one koji se izvode u crkvi i vezani su uz crkvene pobožnosti, i onu drugu skupinu pjesma koje se izvode izvan crkve u različitim ophodima i dijelovima običaja. Toj drugoj skupini pripadaju i pjesme ophodara na Tri kralja, te kako nisu strogo kanonizirane, naći će se među njima i literarno vrijednih pjesama, a i onih izgovaranih, odnosno pjevanih lokalnim govorom (Tako u zapisu iz Krapinskih toplica doznajemo kajkavsku inačicu: Dobar večer dobri ljudi // vam su došli fantiči // Novog leta pozdravljat // starog leta ostavljat. Jožef kleči Marija sedi // V Betlehemu luč gori. Oni si močno misliju kaj buju japici šenkali...) (Gavazzi, 213).

Drugi dio pjesme koja se u istom kraju izvodi kao nezaobilazan dio običaja na Tri kralja, navela je Jerka Bezića da potraži paralele u alpskom susjedstvu.

*O sveta tri kralja, o blažen vaš dan
kad sveti Kralj mladi iz neba poslan.*

“Prvi poznati zapis te pjesme potječe s kraja 18. stoljeća. Pod naslovom “Pro festo Ss. trium regum” upisan je u rukopisnoj pjesmarici “Philomela sacra complactens cantiones Croaticas pro singulis per annum occurrentibus festis collectas et conscriptes labore Georgii Lehpamer. Anno Domini 1796.....”

Ta je melodija, uz male lokalne preinake, vro poznata u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Gotovo istu melodijsku krivulju s istim osnovnim metroritamskim obrascem pjevanog teksta nalazimo u dvije njemačke narodne pjesme, objavljene u velikoj analitičkoj zbirci klasificiranih napjeva pod naslovom “Melodietypen des deutschen Volksgesanges” u izdanju stručnjacima dobro poznatog Arhiva njemačkih narodnih pjesama u Freiburgu in Brisgau (Deutsches Volksliedarchiv). Prva: O Strassburg, o Strassburg, du wunderschöne Stadt, i druga – Hier sitz ich im Rasen mit Veilchen gekränzt, u trodobnoj, troosminskoj mjeri. Oba su napjeva zabilježena 1843. godine (Bezić, 76).

Danas se običaj obilaska kraljeva tu i tamo obnavlja, zamro je i tamo gdje je bio čest: u malim gradićima. U Zagrebu je zabilježen u 18. stoljeću (Gavazzi, 212), a i u današnje dane moguće ga je rekonstruirati u prigradskim naseljima, npr. u Rudešu.

Prije nekoliko godina u Petrijevcima (Slavonija) su rekonstruirali običaj zvjezdara, ali ne da bi kao nekoć obilazili sela, pa i ona s njemačkim stanovnicima u kojima je običaj već zamro, već na poziv Smotre folklor iz Zagreba. Godine 1994. mladići iz Petrijevac ponovo su prikazali običaj zvjezdara u Zagrebu. Priredbi su bili nazočni studenti muzikologije iz Beča i njihov profesor Rudolf Pitsch. Složili su se da je i danas gotovo identičan prizor moguće doživjeti u Austriji. Potkrijepili su tvrdnju filmom o tom običaju u Tirolu. Tijek događanja, oprema ophodara, rekviziti i karakteristična zvijezda na nožicama – opruzi koja bi trebala prestrašiti domaćine, sve je to gotovo jednako. Ono što bitno razlikuje običaj su pjesme kao i okolnost da je ovaj običaj u Hrvata “utonuo oblik predstavljanja u dječji folklor”, kako bi to rekao I. Lozica (Lozica, 43). Nitko ne pamti odrasle ophodare kao što je to slučaj u Tirolu.

Građanstvo je u Hrvatskoj prednjačilo u prihvaćanju njemačkih božićnih običaja: božićnog drvca, Isusa koji donosi darove, božićnih ukrasa, napjeva (D. Rihtman – Auğuštin – J. Bezić, 1993.).

Podunavski Nijemci vjerojatno su bili izravni prenositelji običaja.

Takvi su običaji bili i Betlehemari i Kriskindle.

Ivan Lozica zabilježio je i božićni običaj Kriskindle u Voćinu (Lozica, 228). Ovo uprizorenje Isusova rođenja predstava je koja se održavala na Badnjak sve do 1959. godine. Uloge glume uglavnom djevojčice, pa je to svojevrsna društvena pravednost s obzirom da i zvjezdari i kriskindle završavaju predstavu sakupljanjem darova. Djevojčica iz Mikleuša koja je Ivanu Lozici opisala ovaj običaj nije ni slutila da su u Voćinu živjeli Nijemci koji su vjerojatno donijeli i kriskindle i krispan (božje djetesce i božićno drvce o kojima govori) u hrvatski običaj.

Najuvjerljiviji opis Kriskindla donosi njemačka etnologinja Ingeborg Weber Kellermann koja je uoči Drugog svjetskog rata istraživala njemačko selo Josipovac (Josefsdorf) kod Osijeka (Kellermann, 64). Tada je ovaj običaj živio svojim punokrvnim životom pa njezin opis, pun detalja, govori o uzbuđenju djevojčica i njihovu prestižu u društvu kad dobiju ulogu anđela, o atmosferi, a notni zapis i tekst pružaju nam mogućnosti dalje analize i usporedbe.

Na kraju zamislimo se nad time zašto je Milovan Gavazzi, taj toliko oprezan znanstvenik, upotrijebio riječ "nedvoumno" da bi naglasio podrijetlo njemačkog običaja zvjezdara u Hrvatskoj.

- Gavazzi je bio pripadnik kulturnohistorijske škole u etnologiji, a ta škola vrednuje raster rasprostranjenja običaja kao dokaz podrijetla. Običaj je učestaliji na zapadu (njemačko govorno područje), pa prelazi kroz Sloveniju do sjeverozapada Hrvatske.

- U svim elementima folklornog teatra riječ je o podudarnom običaju. Ono što Gavazzi nije naznačio u svom sažetom prikazu jest to da je običaj do Hrvata mogao doći u dva vala: stariji sloj putem samostanskih đačkih pjesama iz 16. stoljeća, i novi, koji je iz

njemačkih krajeva preuzelo građanstvo u 19. stoljeću. Njemački naseljenici u Hrvatskoj samo su ubrzali taj proces.

Običaj je pohrvaćen, sve su pjesme hrvatske, pa je ispravno tvrditi da je običaj pripadao zajedničkom europskom krugu.

Literatura

- Belaj, Vitomir: Interpretacija običaja, u: katalog: Putem paprati – na tragu Ivanja, Etnografski muzej, Zagreb, 1993.
- Bezić, Jerko: Istočnoalpske (austrijske) osobine u folklornom glazbovanju sjeverozapadne Hrvatske, u: Hrvatsko – austrijske usporednice – Kroatisch – Österreichische Parallelen, Hrvatsko – austrijsko društvo, Zagreb, 1993.
- Čapo - Žmegač, Jasna: Hrvatski uskrсни običaji: Korizmeno uskrсни običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX stoljeća: svakidašnjica, pučka pobožnost, Golden marketing, Zagreb, 1993.
- Gavazzi, Milovan: Godina dana hrvatskih narodnih običaja, II. izdanje, Zagreb 1988.
- Kellermann, Ingeborg: Josefsdorf (Josipovac) Lebensbild eines deutschen Dorfes in Slawonien, u: Das Deutschtum in Slawonien und Syrmien (Landes und Volkskunde), Hirzel, Leipzig, 1942.
- Lozica, Ivan: Folklorno kazalište, MH, zagreb, 1996.
- Rihtman – Auguštin, Dunja: Knjiga o Božiću: Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi, Croatian Christmas folk songs – Jerko Bezić, Golden marketing, Zagreb, 1995.
- Sandhaussen, Holm: Die Deutschen in Jugoslawien, u: Deutsche im Ausland, uredio Klaus J. Bade, O. Beck, München, 1992.

Vladimir GEIGER

Logor Valpovo 1945./46. godine

Među najvećim logorima za Folksdojčere u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, bio je u Hrvatskoj logor Valpovo. Osnovan je u svibnju 1945. godine kao sabirni i radni logor za preostale pripadnike njemačke manjine s područja istočne Slavonije i Baranje, pretežito za Nijemce Osijeka, Vinkovaca, Našica, Valpova i okolice.

Logor je bio osnovan na prostoru između stare valpovačke ciglane i sajmišta iza kapelice sv. Roka gdje su otoprije bile barake Wehrmachta i bio je ograđen visokom bodljikavom žicom. O logoru danas nema više nikakva vidljivog traga ni obilježja, osim ostataka logorskog dijela groblja na mjesnom valpovačkom groblju.

Kroz logor Valpovo prošlo je oko 3000 osoba, uglavnom staraca, žena i djece. Do svibnja 1946. godine, kada je logor raspušten u Valpovu je stradalo najmanje 1000 interniranih Nijemaca. Umiralo se većinom od bolesti, napose tifusa, premorenosti, zime i gladi. Naime, na tešku sudbinu logoraša utjecali su, osim nepovoljnih uvjeta smještaja, izrazito slaba prehrana, nedovoljna higijena, pomanjkanja lijekova i liječničke pomoći,

KOTARSKI N.O. VALPOVO
Gračevinski Odjel

Broj: 11302 / 1945

Predmet: Obavijest o bjegu radnika logoraša.

U Valpovu, dne 2. prosinca 1945

KOMANDI RADNOG LOGORA

VALPOVO

Izješćuje se naslov, da su dva logoraša utopleni na popravci ceste u Veliškovcima nestala sa rada u nepoznatom pravcu bez znanja i odobrenja ovog Odjela a to su:

- 1./ Prem Tomo, rođen 1903. god. iz Našičke Breznice Kotara Našice, imenovan je srednjeg stasa u poznatoj kući, slabo odjeva i obuven u drvenim cizmama, imenovan je nestao dana 29. studena 1945. god.
- 2./ Karlo Steo, rođen 1930. god. iz Našičke Breznice Kotara Našice, imenovan je niskog stasa, loše odjeven a ubit je u cipelama koje su u lošem stanju, imenovan je nestao dana 2. prosinca 1945. god.

Prednje se dostavlja Naslovu radi znanja i daljnjeg postupka.

ŠEFT PAŠIZMU - SLOVODA KAROLU!

Predsjednik: *[Signature]*

Prošelnik: *[Signature]*

Kotarski N.O. Valpovo izješćuje komandu Radnog logora Valpovo o bjegu logoraša sa vanjskog rada krajem studenog i početkom prosinca 1945. godine.

razne bolesti kao pjegavi tifus, dizenterija i slično te naporni radovi na koje zatočnici nisu bili navikli. Prema svjedočenjima/iskazima bivših interniraca logora Valpovo i Valpovčana, umrle logoraše odvozili su noću kolima iz logora na mjesno groblje. Na prostoru iz grobljanske kapelice i mrtvačnice zatočnici su kopali velike rake u koje su polagani mrtvi, zatim su poliveni vapnom i zatrpani bez ikakvih nadgrobnih oznaka ili natpisa.

U znak sjećanja na nastradale u logoru Valpovo 1945./46. godine Savez Nijemaca i Austrijanaca Osijek (Ogranak Valpovo) podigao je 1993. godine na valpovačkom groblju križ s natpisom: *Za uspomenu svim žrtvama II svjetskog rata i koncentracijskog logora u Valpovu – Zur Erinnerung an alle Opfer des II Weltkrieges und Opfers des Konzentrations Lager in Valpovo.*

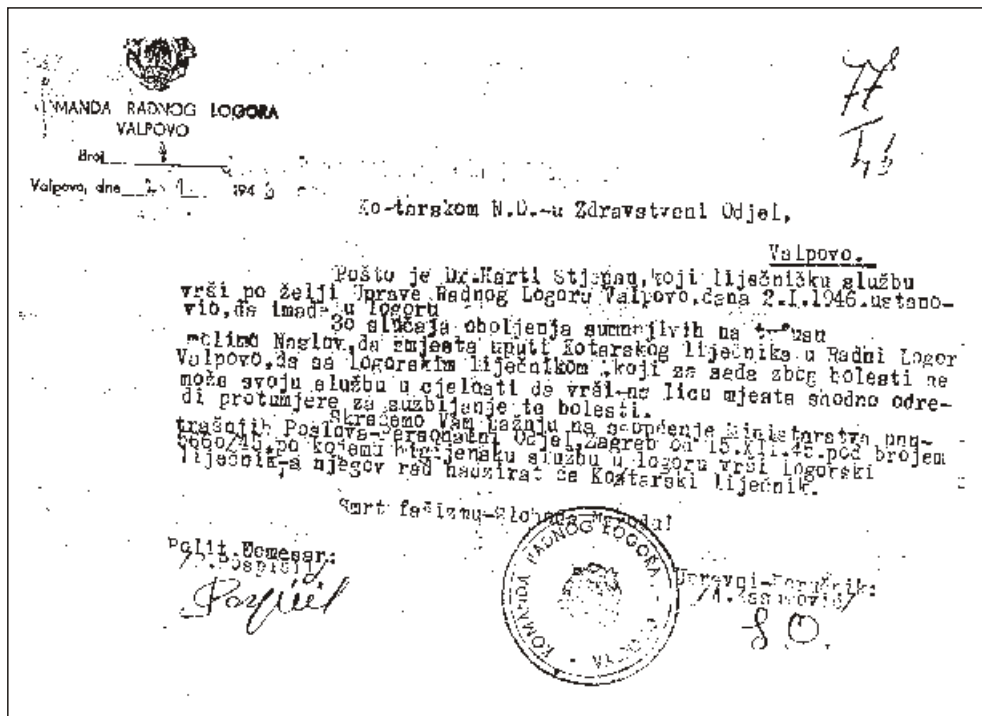
Točan broj interniraca koji su prošli kroz logor Valpovo, kao i točan broj žrtava logora, još uvijek nije utvrđen. Uza sve dokumentacija i literatura omogućuje da i u pogledu logora Valpovo dobijemo točnije pokazatelje.

Dokumentacija o logoru Valpovo nalazi se u nekoliko arhiva u Hrvatskoj i Njemačkoj. Znatna je količina dokumentacije i u privatnom vlasništvu. Postojeće arhivsko gradivo brojno je i raznoliko.

U Povijesnom arhivu u Osijeku, nalazi se značajna, nezaobilazna dokumentacija o logoru Valpovo. Napose je vrijedno i jedinstveno gradivo Kotarskog Narodno oslobodilačkog odbora Valpovo tijekom 1945. i 1946. godine. Na osnovu brojne dokumentacije Kotarskog NOO Valpovo o logoru, moguće je rekonstruirati gotovo svakodnevno funkcioniranje logora Valpovo i sudbinu logoraša od uspostave do ukidanja logora.

U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u gradivu Oblasnog komiteta KP Slavonije, nalazi se popis (indeks) preko 1500 interniraca logora Valpovo koji su tijekom 1945. i 1946. godine upućivani na rad izvan logora. Popis sadržava i opaske o mjestu, vremenu i vrsti rada logoraša, otpustima, bjegovima i smrti logoraša.

U rkt. Župskom uredu u Valpovu nalazi se popis umrlih u logoru Valpovo u vremenu od 19. lipnja 1945. do 7. ožujka 1946. godine. Popis umrlih logoraša vodio je Peter Fischer župnik daljski, koji je i sam bio interniran u logor kao Nijemac. Popis župnika Fischera poimenično navodi 826 osoba uglavnom staraca, žena i djece. Uz ime i prezime umrlog logoraša navedeni su godina rođenja (starost) mjesto prebivališta (ponekad i rođenja) i dan smrti. Prema tome od popisanih 826 umrlih logoraša u Valpovu, 73 je djece (muške i ženske) do 7 godina, a pretežito su među njima djeca do 3 godine starosti. Među umrlom djecom (muška i ženska) 7 je u starosti od 7 do 18 godina. U starosti od 18 do 50 godina, bila su 142 (56 muških i 86 ženskih) preminula logoraša. Najzastupljenije su starije osobe, preko 50 godina (280 muških i 31 ženskih). Za 13 umrlih godina rođenja (starost) nije poznata, odnosno nije navedena. Od 2. do 30. rujna 1945. godine nedostaje popis imena umrlih logoraša. Iz napomene župnika Fischera poznato je da je u tom vremenu život izgubilo još 59 osoba. U razdoblju u kojem je Fischer zapisivao umrle, u logoru Valpovo je umrlo (ili umoreno) najmanje 885 osoba. Konačni popis žrtava logora Valpovo tijekom 1945. i 1946. godine zasigurno je i veći. Naime, župnik Fischer otpočinje vođenje popisa dolaskom u logor, a prekida bijegom iz logora.

Komanda Radnog logora Valpovo izvješćuje zdravstveni odjel Kotarskog N.O. o pojavi tifusa u logoru, 2. siječnja 1946. godine.

Mnoga imena nastradalih u logoru Valpovo 1945. i 1946. godine koja nisu navedena/popisana u Fischerovim zabilješkama, navodi zbornik *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band IV, Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito – Regime in der Zeit von 1944-1948* (München – Sindelfingen, 1994.).

Prvi značajniji prilog/podatke o logoru Valpovo 1945./46. godine objavio je Leopold Rohrbacher u knjizi *Ein Volk – ausgelöscht. Die Ausrottung des Donauschwabentums in Jugoslawien in den Jahren von 1944 bis 1948* (Salzburg 1949.). Uslijedio je zatim niz većih ili manjih priloga o logoru Valpovo, uglavnom na njemačkom jeziku podunavskošvapskih autora, pretežito bivših interniraca. Uz to na hrvatskome jeziku objavljeni su o logoru Valpovo u proteklih nekoliko godina u Hrvatskoj pažnje vrijedni napisi i prilozi nekolicine autora.

Brojna su svjedočanstva/iskazi o logoru Valpovo. Samo manji dio toga gradiva je objavljan u različitim publikacijama na njemačkom i hrvatskom jeziku.

Bundesarchiv u Koblenzu pedesetih je godina otpočeo uz pomoć zavičajnih društava izbjeglih i protjeranih Nijemaca sustavno prikupljanje dokumentacije. Brojna svjedočanstva/iskazi o sudbinama Folksdojčera, među njima i ona o logoru Valpovo nalaze se u Bundesarchivu u Koblenzu u fondu Ost. Dokumentation Slawonien. Izvješća, najčeš-

će osobna iskustva izbjeglih i prognanih, postala su osnovom za knjigu/zbornik dokumenata *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost – Mitteleuropa, Bonner Dokumentation, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, objavljen u više navrata (Düsseldorf 1961., München 1984., Augsburg 1994.). Tu su objavljena i svjedočanstva/iskazi o logoru Valpovo, primjerice napose značajno svjedočanstvo/iskaz župnika Petera Fischera.

Ta dokumentacija, kao i drugo gradivo, prilozi i istraživanja, osnova su za niz kasnijih značajnih radova i izdanja na njemačkom jeziku u kojima je objavljen i niz podataka o logoru Valpovo 1945./46. godine.

Kao rezultat dosadašnjih istraživanja i sustavnog prikupljanja i proučavanja gradiva i podataka, objavljena je opsežna četverosveščani zbornik naslovljen *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien* (München 1991.-1995.). To je dosada najopsežnije gradivo (povijesni pregledi, svjedočanstva, dokumenti) o poratnoj sudbini Nijemaca u Jugoslaviji. Ujedno tu su objavljeni i najopširniji navodi i podaci o logoru Valpovo 1945./46. godine.

Posebnu zanimljivost predstavljaju primjerice logorski spomenari Ljubice Ehmman iz Osijeka i Evice Seidl iz Čepina. Kao ilustraciju navodima, posvete i uspomene pisane su njemačkim, hrvatskim i srpskim (ćirilicom) jezikom. Slikovni prilozi i sadržaji pisanoga rječito svjedoče o ozračju u logoru Valpovo.

ODJEL UNUTRAŠNJI POSLOVA
OSIJEK, C. B. I. V. K. A.
BROJ: 101204 /1946. Osijek, dne 29. IV. /1946.

OBJAVA

Aksmanović Ivana 1883. koji se
Zab. koji se
otpušta iz logora.
Iznovani ima otpustovati u ... i javiti
se narednim vlastima.

IZ OBLASTI SLOBODNE
SLOBODA LAGERU

UPRAVNIK LOGORA:
J.

IZ OBLASTI SLOBODNE
P. Kojumović

Objava odjela unutrašnjih poslova okrug Osijek o otpustu iz logora Valpovo za Ivanu Aksmanović (1883.) od 29. travnja 1946. godine.

Napose su vrijedne, jedinstvene i dokumentarne fotografije iz logora Valpovo u vlasništvu Evice Seidl ud. Vilović i Ota Švajcera iz Zagreba. Naime, fotografije sa prikazom skupine logoraša ispred jedne od logorskih baraka i logoraš snimljen u logoru ispred žičane ograde, jedine su poznate fotografije logora Valpovo.

Vrlo su vrijedni, zanimljivi, realistični i ilustrativni crteži (portreti) logoraša iz logora Valpovo 1945./46. godine Ota Švajcera (u vlasništvu autora).

Nakon ukidanja logora u Valpovu tijekom svibnja 1946. godine, jedan dio logoraša prebačen je u druge najbliže logore za Folksdojčere u Bačkoj ili je ostao na prisilnom radu na poljoprivrednim dobrima i u raznim radnim organizacijama u istočnoj Slavoniji i Baranji sve do kraja četrdesetih godina. Tek manji broj pušten je na slobodu. Od početka pedesetih godina brojni domaći Nijemci iseljavaju, uglavnom u Njemačku i Austriju. Mnogi unatoč svim lošim iskustvima i bezperspektivnosti ostaju u zavičaju.

Ratni i poratni zločini ne zastarjevaju. Kod nas danas uglavnom iz političkih obzira ne pozivaju se na odgovornost nalogodavci i izvršitelji zločina koji su još uvijek tu, negdje među nama. Velika je razlika ubiti protivnika u boju, od ubijanja nenaoružana i bespomoćna čovjeka. Sudbina njemačkog stanovništva u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata jedno je od naličja "oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije" te zadire u moralne temelje Jugoslavije. Vrijeme uvijek nepogrešivo iznosi na vidjelo istinu, ali isto tako će i nama odrediti ulogu u povijesti, ukoliko se ne potrudimo (i usudimo) donijeti ispravan sud na koji nevine žrtve imaju pravo. Genocid na Folksdojčerima stoga ne smije i ne može biti prešućivan u ime "pozitivnih tekovina antifašizma".

Ivan ĆOSIĆ - BUKVIN

Iseljavanje pripadnika njemačke narodne zajednice (Švaba) sela Vrbanje 1944. godine

Zaista mi je drago da evo, i treći put mogu izlagati jednu od tema koje su u bližoj prošlosti bile nepoželjne i zabranjivane, te tako dati svoj doprinos u rasvjetljavanju mračnih strana povijesti i pridonijeti slaganju povijesnog mozaika o životu Švaba na prostorima istočne Slavonije.

Moj prvi rad 1995. godine, posvećen sudbini Nijemaca na ovim prostorima odnosio se na doseljavanje i obitelji koje su doselivši se od 1804. godine sve do 1944. živjele u selu Vrbanja. Drugi prilog bio je nešto detaljniji i opširniji. U njemu sam 1996. godine pokušao prikazati doprinos Nijemaca boljitku i napretku sela kroz stočetrdesetgodišnje življenje i umiranje u novoj sredini.

Današnje moje izlaganje odnosit će se na odlazak i nestanak (skoro 100 posto) Švaba iz sela Vrbanja.

Kada sam u jednom trenutku pomislio da će taj dio ratne povijesti Folksdojčera u selu Vrbanja ostati nerasvjetljen, počeo sam pronalaziti literaturu i originalne izvore i za taj dio povjesne zbilje. Moram reći da mi se zaista rijetko pružala prigoda da čujem nešto o tom vremenu od živućih članova njemačke zajednice iz sela. Kao što ćemo vidjeti, mali broj ih je ostao u selu, a svega tri obitelji vratile su se natrag u mjesto, a i vrijeme je učinilo svoje, sjećanja blijede, a ljudi umiru.

Služeći se objavljenom građom (a to su sjećanja pripadnika njemačke zajednice iz Drenovaca, Račinovaca i Rajeva Sela, koja su objavljena u Njemačkoj 1991., 1992. i 1993. godine) zatim dokumentima narodnih odbora Broda, Vinkovaca i sela Vrbanje iz godine 1945., uspio sam donekle rekonstruirati stradanja njemačkog naroda pred kraj Drugog svjetskog rata na prostoru drenovačke Posavine, a posebno sela Vrbanja. Objavljeni i meni do sada dostupni i poznati materijali su svjedočenja uglednih članova njemačke zajednice iz navedenih sela. Svjedočenja su objavljena u "Leidensweg der Deutschen in kommunistischen Jugoslawien", u zbornicima 1, 2 i 4 za već spomenute godine 1991., 1993. i 1994. godinu.

Spomenuta se svjedočenja sastoje iz dva dijela. Prvi dio se odnosi na opće stanje u navedenim selima i tom dijelu istočne Slavonije do 16. 10. 1944., a drugi i nama zanimljiviji dio govori o pripadnicima njemačkog naroda i egzodusu koji je uslijedio 16. 10. 1944. Svjedočenja i izvješća spomenute gospode govore nam da je organizirana seoba uslijedila 16. 10. 1944. iz svih devet sela Cvelferije. U selima je ostalo samo nešto muškaraca koji su bili u vojnim postrojbama i članova mješovitih brakova. Kada su partizani došli na vlast, odmah su i gore navedeni doživjeli ono najgore - ubijanja, hapšenja i umiranja od gladi i iscrpljenosti u radnim logorima.

Izvješća nam nadalje govore o načinu putovanja i pravcu puta te dolaska na konačno odredište u Austriji i Njemačkoj, sve preko teritorija Mađarske. Seljački živalj je putovao zaprežnim kolima, dok su ostali išli vlakom, također preko Mađarske. Putovanje je trajalo gotovo mjesec dana. Onaj dio naroda, koji se povlačio s vojskom u proljeće 1945. godine, nakon zarobljavanja je poslan u logore, kao i oni malobrojni koji su ostali u selima vjerujući da im se neće ništa dogoditi. Samo jedan dio u sva tri izvješća tj. svjedočenja nije isti, a to je broj zaprežnih kola koja su krenula iz Županje. Svjedok iz Račinovaca, Jakob Müller navodi 500 zaprega. Svjedok iz Rajeva Sela Peter Schlarb (ujedno i vođa kolone) govori o 400 kola, dok njegov brat Jakob daje podatak o 350 kola s 1.000 osoba iz drenovačke Posavine, zajedno s Bošnjacima. Mišljenja sam da je broj od 400 zaprega i 1.000 pripadnika Švaba iz Cvelferije najprihvatljiviji. Za današnje proučavanje toga trenutka povijesti Švaba iz Cvelferije (ili kako je to u svom izvješću rekao jedan od svjedoka "crni dan"), bio bi od neprocjenjive vrijednosti podatak o broju kola i osoba, te broju onih koji su otišli vlakom, iz svakoga pojedinog sela. Nadamo se da će i ti podaci ugledati svjetlo dana.

U spomenutoj koloni kola u Županji i vlaku u Vinkovcima nalazile su se i vrbanske Švabe.

Originalni dokumenti vrbanskog Mjesnog narodnog odbora i Općinskog narodnog odbora Vrbanje poslužili su nam da stvorimo skoro cjelovitu sliku o vrbanskim Švabama i onima koji su se tako osjećali te pripadali Kulturbundu u vremenu od 1941. do 1945. godine.

Prvi dokument nosi naziv "Popis Nijemaca koji su se iselili u Njemačku prije oslobođenja". Dokument nosi broj 2456/945 i Mjesni NO Vrbanja, sve pisano rukom. Isti je potpisan od tajnika M. (Marijana) Jegeša i predsjednika I. (Ilije) Purića, te nosi nadnevak 6. 10. 1945., sa žigom Općinskoga Narodnoga odbora. Dokument ima četiri stranice koje su podijeljene na devet zasebnih polja. Iz tih polja možemo vidjeti i saznati mnogo toga, primjerice redni broj obitelji, ime i prezime domaćina obitelji, imovinsko stanje, odakle je dotični, kada je obitelj otišla, da li je imovina popisana, ime i prezime staratelja nad imovinom i da li je tko ostao u kući. Kod imena i prezimena nositelja domaćinstva (popisana su dvadesetosmorica), stoje brojevi, počevši od 11.426 do 11.454. Što spomenuti brojevi znače, nepoznato je.

Iz priloženoga možemo vidjeti da je 28 švapskih obitelji iselilo iz Vrbanje u rujnu 1944. (Tu je greška - treba stajati u listopadu, a zašto su dolje potpisani napisali ovako, nepoznato je). Zatim je vidljivo da je imovina popisana i poslana u tri primjerka kotarskom N.O. Vidljivo je i da nitko iz spomenutih obitelji nije ostao u selu. Ali, na žalost, nisu vidljive dvije vrlo bitne stavke, a to su kućni brojevi kuća spomenutih obitelji i kome je imovina dodijeljena. Te stavke su namjerno nepopunjene da se ne sazna tko je imenom i prezimenom dobio napuštena gospodarstva (ali stariji mještani sela te "staratelje" znaju). Iz stavke koja govori o posjedu vidi se da imovina iseljenih Švaba nije bila mala. Dvadeset i osam švapskih obitelji imalo je 24 kuće (ostale četiri obitelji stanovale su kod rodbine stvorene ženidbenim vezama), te nešto manje od dvije stotine jutara zemlje. Gledajući broj obitelji i površinu zemljišta, moglo bi se zaključiti da su to mali posjedi, ali to nije točno. Većina ovih obitelji su obrtnici i zanatlije s nešto okućnice ili malo zemlje

za ishranu nekoliko svinja i jedne do dvije krave. Oni koji su se isključivo bavili poljoprivredom imali su od 11 do 26 jutara zemlje. Takvih obitelji bilo je sedam (sa 130 jutara), dok je ostatak zemlje bio u vlasništvu 19 zanatlijskih kuća. Samo dvije obitelji posjedovale su kuće bez zemlje. Iz toga je vidljivo da imovina vrbanjskih Švaba nije bila ni mala ni beznačajna, (po autorovoj slobodnoj prosudbi procjena vrijednosti navedene imovine se kretala oko 1.600.000 njemačkih maraka, te nepoznata vrijednost imovine ostavljene na imanjima i u kućama).

Dana 16. listopada 1944. iz Vrbanje su iselili: Josip Redl (kasnije se vratio), Bara Grismajer Szantovi nasljednici, Johan Šnajder, Luka Nadj, Ilija Vegeli, Ivan Rožnaj, Franjo Helenberger, Liza Burg, Jakob Rit, August Štuber, Petar Buhemer, Alojz Jaroši, Jakob Gertner, Janči Burg, Franjo Hemm, (čelnik Kulturbunda), Antun Hill, Josip Fridrih, Karlo Graf (umro u logoru Gradiška), Vinko Auer, Andrija Poč, Josip Volesak, Petar Valter, Mato Trenc (kasnije se vratio), Valentin Kul, Petar Pfaf, Franjo Burg (najranije se vratio) i Andrija Šoš. Danas se ove obitelji nalaze u Austriji, Njemačkoj i Sjevernoj Americi.

Drugi dokument nema nikakav naziv ili broj, a potpisan je samo od tajnika mjesnog N.O. u Vrbanji M. Jegeša i to dana 20. 11. 1945., a na njemu je i žig Narodnoga odbora. Samim površnim, a posebice pomnim promatranjem popisa, uočljivo je da su tu popisane Švabe i oni koji su se takvima izjašnjavali, tj. točnije, članovi Kulturbunda koji su ostali u selu poslije 1944. godine. Popis ima također devet odjeljaka kao i prvi, ali je potpuno različit od prvoga, Prije svega, popis se odnosi na pojedince koji su pod rednim brojevima od 1 do 13, i daje odgovore na niz pitanja o popisanim osobama. A to su: starost, zanimanje, podaci o obitelji, pripadnost njemačkoj zajednici i Kulturbundu, da li je dotični ili netko iz obitelji u logoru, te na kraju "opaska" gdje je zabilježeno političko vladanje dotične osobe za vrijeme Drugog svjetskog rata. Od trinaest osoba na popisu su samo tri muškarca, dok su ostale žene. Također su samo tri osobe pripadnici njemačkog naroda, dok su se ostali (ili ostale) izjašnjavali kao Folkdjočeri, (većinom su to ženske osobe udane za Švabe). Žene su u većini slučajeva kućanice, dok su trojica muškaraca zanatlije. Svi su u starosti od 29 do 66 godina. Sve osobe s popisa (osim jedne) bile su članovi Kulturbunda, dok je osam muških članova obitelji u njemačkoj vojsci, (od kojih su petorica poginula na bojištu). Iduće dvije rubrike se odnose na boravke u logoru, gdje se vidi da je samo jedna osoba u logoru, i to Franjo Valter. Zadnja rubrika naslovljena kao "opaska" veoma je zanimljiva, jer se tu nalaze opisi političkoga vladanja popisanih osoba, kao npr.: "nije se isticao", ili "pomagao partizane" ili "bila predsjednica njemačke organizacije žena", (Marija Arnold). Kasnijih mjeseci su dvije osobe tj. obitelji s ovog popisa otišle za Njemačku.

Na popisu se nalaze: Elizabeta Valter, rođena Lešić (Šokica iz Bošnjaka), Terezija Sajbl udana Majerović (Švabica iz Drenovaca, kasnije otišla za Njemačku), Melana Trenc, rođena Holik (Rusinka), Kata Pfaf, rođena Maltaš (iz Soljana), Hinko Hufnagel (Švabo), Marija Arnold, rođena Hlaviček (Čehinja, kasnije otišla za Njemačku), Franjo Rožnaj (Mađar), Magdalena Valter, rođena Rašlić (Hrvatica), Roza Kiš, rođena Kull (Švabica iz Drenovaca), Liza Sep, rođena Hill (Švabica iz Soljana), Kata Volesak, rođena

Nekić (Hrvatice iz Vrbanje), Paula Murn, rođena Hanča (Slovakinja - Mađarica iz Srijema) i Antun Šebalj (Slovenac iz Vrbanje).

Jedini živi sudionik stradanja i "putešestvija" vrbanskih Švaba koji je još u selu je Franjo Burg (Francika). Njegovi iskazi u potpunosti se slažu s izvješćima i iskazima spomenutih Švaba iz navedenih sela.

Gospodin Franjo se izvrsno sjeća putovanja i dolaska u Austriju, te pokušaja povratka većine Nijemaca iz Vrbanje, te i toga da se samo njihova obitelj odmah krajem rata vratila i to stoga što je njegova majka bila Hrvatica (ujedno je kao iskusna i hrabra žena bila i vođa vrbanskog dijela kolone). Vođa Kulturbunda u selu, F. Hemm i njegov susjed Volesak su jedini otišli vlakom i to za Njemačku gdje se njihove obitelji nalaze i danas. Sve druge vrbanske Švabe su silom prilika poslije nemogućnosti povratka u Hrvatsku ostale u Lincu i okolici, gdje su kasnijih desetljeća puno pomogli mještanima Vrbanje kada su dolazili u Austriju na rad.

Slijedeći dokument svojim tekstom punim naređenja i zapovijedi za niže instance objašnjava dobrim dijelom i prethodna dva. Dokument na dvije stranice određuje i pojašnjava niže nadređenim kako se imaju ponašati i što poduzeti s Nijemcima koji su ostali u Jugoslaviji poslije 15. 5. 1945. Dokument je izdan od okružnog Narodnog odbora u Slavonskom Brodu, a upućen je kotarskom Narodnom odboru u Vinkovcima i nosi nadnevak 17. 9. 1945.

Predmet koji taj dokument obrađuje je: "Njemaca Internacija". Dokument govori o pet stvari od kojih su se četiri kasnije pokazale kao sudbonosne za preostale članove njemačke zajednice u bivšoj Jugoslaviji. Osim službenog dijela dokumenta, prva stavka koja se tiče Nijemaca odnosi se na "Oduzimanje imovine svim državljanima Njemačkog Reicha", izuzev Nijemaca koji su se borili u redovima NOV-a, ili su podanici neutralnih država, a nisu se držali neprijateljski. Zatim slijedi i nova uputa koja govori o oduzimanju građanskih prava državljanima Jugoslavije koji su njemačke narodnosti ili su se za vrijeme rata tako izjašnjavali. Potom dolazi dio koji se odnosi na raseljavanje i upućivanje svih Nijemaca u Njemačku, i to čim se za to stvore povoljni tehnički uvjeti. Slijedeći dio dokumenta je objašnjenje svega zapovjedenoga u poznatom komunističkom komesarskom stilu.

Slijedom prethodnih uputa i zapovijedi dolazi i slijedeća: "Imaju se internirati u radne logore sa svojom užom porodicom svi državljani Njemačkog Reicha, i svi oni koji su se za vrijeme rata deklarirali kao Nijemci", da bi potom slijedilo objašnjenje tko spada u užu obitelj i na koga se to sve prethodno ne odnosi.

Sve prethodno nije se odnosilo na one Nijemce koji su na bilo kakav način podržavali partizanski pokret i komuniste te na one koji dokažu da su Austrijski državljani. Zatim slijedi izričita zapovijed: "Ove direktive odmah primjeniti na sva lica, koja se do danas nalaze internirana po logorima, kao i na ona koja eventualno do danas nisu internirana".

Ova zapovijed je u idućih nekoliko godina (zajedno s onom koja se odnosila na upotrebu radne snage interniranih lica) izravno utjecala da tisuće pripadnika njemačke zajednice bude ubijeno, nestalo ili umre od iscrpljenosti i bolesti u komunističkim logorima. Takva sudbina zadesila je i tri člana folksdojčerske obitelji Burg iz Vrbanje., te jed-

nog člana obitelji Graf, i to: Josip i Ana Burg stradali su u logoru Zvečevo, zatim Janči Burg u logoru Crvenka, dok je Karlo Graf umro u Novoj Gradišci.

Ni pedesetgodišnje odsustvo iz rodnog kraja, niti sjećanje na nagli odlazak i progonstvo te strahote logora, nisu umanjile ljubav Nijemaca za hrvatsku domovinu i Hrvate. Tako su i vrbanske Švabe u svojoj novoj domovini zaposlili mnoge Vrbanjce, posjetili rodno selo, te posebno u zadnje vrijeme obnovili i produbili rodbinske i prijateljske veze u staroj domovini.

Možemo zaključiti: sudbina vrbanskih Švaba ni po čemu se nije razlikovala od sudbine Švaba Cvelferije i Slavonije, te konačno i Podunavlja. Sudbina Nijemaca na ovim prostorima uvjetovana ratnim strahotama, zatim poslijeratnom komunističkom hajkom bila je neizvjesna, tmurna, pogubna i nezaslužena.